

Preïstòria ena Baisha Val e Plana deth Garona

Nathalie Rouquerol

Era existència der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, e aguesta publicacion, son possibles gràcies ara ajuda de:

Generalitat de Catalonha
 Departament de Cultura
 Departament de Justícia
 Departament de Territori (IDAPA)
Gobierno de España
 Ministerio de Ciencia e Innovación
Deputacion de Lhèida
 Institut d'Estudis Ilerdencs
Conselh Generau d'Aran
Baqueira Beret S.A.
Ajuntament de Naut Aran
Ajuntament d'Es Bòrdes
Tolo&Associats
Donacions privades

Era seccion aranesa der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana ei formada per Jusèp Loís Sans, Angelina Cases, Ròsa Maria Salgueiro, Miquèu Segalàs, Jèp de Montoya, Elvira Riu, Lourdes España, Bernat Arrous e Ramon Sistac. Formen era seccion estandard Joan Salas Lostau, Patrici Pojada, Jacme Taupiac, Florian Vernet, Felip Carbona, Claudi Balaguer, Franc Bardou e Myriam Bras.

Era Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana ei formada per Thaïs Rodés, Álvaro Aunòs, Carlos Fañanas, Maria Pau Gómez, Isaure Gratacós, Josep Lluís, Patrici Pojada, Joan Carlos Riera e Alberto Velasco.

Direccion dera Istòria d'Aran : Josep Maria Canabal

© Nathalie Rouquerol

© Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana
1èra edicion: noveme 2023

ISBN: 978-84-09-56381-4

DL: L-487-2022

Imprés en Arts Grafiques Bobalà

Arregraïments

Ath Sr. Jèp de Montoya e Parra pera confiança que mos a autrejat.

Ara Sra. Dauré pera sua autorizacion entà publicar es
vistes estereoscopiques de Montespan.

Ath Sr. Sebastien Vilotte pes sues informacions tanhentes ath
fluxe e ara genetica des poblacions.

ENSENHADOR

Presentacion	7
1. En tot demorar ua preséncia umana	25
1.1. Era Val d'Aran sauvada des aigües	25
1.2. Jos es tropics	28
1.3. Er arriu Garona	30
1.4. Ua signatura umana	31
1.5. Es lòcs de Montmaurin	33
1.6. Era recèrca des origines	36
2. Ua immensitat de temps, un clima capriciós, vestigis rars e preciosi	39
2.1. Drama en Montmaurin?	39
2.2. Capricis solars	42
2.3. Ua apreension dificila dera immensitat deth temps	43
3. En temps des Neandertaus	45
3.1. Grana caça en Mauran	45
3.2. Eth crepuscle de Neandertau	47
3.3. Cabuçada glaciau	48
4. Es <i>Homo Sapiens</i> lèu lèu solet en mon	49
4.1. Abitat de naut risc?	49

4.2. Es lòcs eponims, ua invencion des preistoriadors ...	51
5. Víuer apròp des Pirenèus en Paleolitic Superior (40.000 - 12.000)	55
5.1. Eth darrèr maximum glaciau (-20.000), un hered polar	56
5.2. Es Aurinhacians (37.000 - 27.000 ans) gran pòble de <i>Homo sapiens</i>	58
5.3. Eth silèx, simbèu des pòbles preistorics	60
6. Explosion der art	63
6.1. Gargàs, era tuta des 200 signatures	63
6.2. Ua exploracion riscada ara lum d'ua candela	72
6.3. Passejant pes tutes dera Sava	79
7. Bibliografia	87

PRESENTACION

Des deth prumèr moment dera concepcion deth projècte dera Istòria d'Aran auém molt clar que i volíem aguest article de Nathalie Rouquerol sus era Preistòria, ua Preistòria de quan era pròpria Val d'Aran, coma la coneishem nosati aué, non existie. Non podie èster ua auta persona qui redigisse aguest article se non Nathalie Rouquerol, preistoriadora, diplomada dera *École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS)*, membre deth *CNRS Centre National de Recherche Scientiphique*, directora e modernizadora deth Musèu de Preistòria d'Aurinhac e autora o coautora de libres referents coma: *Petit Atlas de l'Aurignacien. (Faune, flore, matieres premières animales et minérales, parure, outillages lithiques et osseux)*, damb Lionel Barbot. *Du Néolithique à l'Âge du bronze dans les Pyrénées centrales françaises*, *L'Aurignacien - Les chemins de l'Art aurignacien en Europe - Das Aurignacien und die Anfänge der Kunst in Europa*, damb Harald Floss. *L'origine de l'Homme - Édouard Lartet (1801-1871) de la revolution du singe à Crò-Magnon*, damb Jacques Lajoux. *La Vénus de Lespugue révélée*, damb Fañch Moal, entre d'auti o eth documentau *La Venus de Lespugue, Joconde de la Prehistoire* damb Anaïs Enshaian. Dit açò me vatz a permèter qu'aguesta presentacion sigue un shinhau diferenta a coma son es presentacions, que non sigue ua presentacion ar us entà atau deishar-me recrear e guarnir-la damb ua seria de poèmes escrits hè ua trentena d'ans damb era inspiracion ena Preistòria deth nòste país, dera nòsta Val dera Garona, deth nòste Aran, qu'en moment des glaciacions de Würm eth gèu que caperaue era nòsta Val possauera era morena de pèires e blòcs erratics enquia Era Broquèra e quan era nauta Val d'Aran ère inospita, darrèr o milhor dit ath deuant dera morena i auie vida, e vida damb ua activitat importanta apropant-mos a toti aqueri assetaments umans que tant an mercat de forma universau part des tempsi e molt abans dera orogenia aupina as periodes preistorics.

Laguens deth Cretaci, hè uns 66 milions d'ans, es actuaus Pirenèus èren ua enòrma lana de vegetacion tropicau, un lòc de tèrres umides e

salobres, a on demoraue ua grana quantitat de fauna entre es que destacauen es dinosauris erbivòrs. Non coneishent vestigis tot a fèt ena nòsta Val, òc qu'auem coneishement des descubèrtes hètes ena vessant sud dera shèna en Isona e era Conca Delhà, en Basturs, en Sant Romà d'Abelha, en Còth de Nargò, en Aren, en Loarre, ena Sèrra de Guara... e dejà ena vessant nòrd des Pirenèus en tèrme de Larcan laguens dera nòsta Val dera Garona entre Sant Gaudenç e Sant Marçet. Aguest *hadrosauridae* trobat a tan cuerta distància ei eth que mos apròpe Nathalie coma un des prumèrs èsters deth nòste país.

Aguest *hadrosauridae*, o dinosauri damb bèc coma de lit denominat *Canardia garonnensis*¹ correspon a un des darrèri dinosauris europèus, donc es vestigis se trobèren dejós d'ua cocha damb naut contengut d'iridi que se considèra ua des pròves der impacte deth meteorit que siguèc era causa dera sua extincion. Es auantpassats deth *Canardia garonnensis* aurien arribat en Euròpa des d'Àsia hè uns 70 milions d'ans estant emparentat damb era espècia *Aralosaurus tuberiferus*, descubèrta en Kazakhstan.

Era orogenia o plegament aupin ei era etapa dera formacion des montanhas, Aups e Pirèneus, que se produïc en Cenozoïc quan Africa, eth subcontinent indi e era petita placa de Cimmeria choquèren contra Euràsia. Èm conscients qu'èm dessus d'un cordon sismic important. Es aigües sulfuroses e caudes que brolhen deth hons des tèrres, per exemple en Caldes de Boí, en Es Banhs de Tredòs, en Arties, en Les, en Banhères de Luishon, en Barbazan e Lores, ena Barta de Ribèra, en Salies de Salat, en Encaussa, en Capvèrn o en Banhères de Bigòrra, per díder quauquarren, son un testimòni inequívoc.

1 Es fòssils deth *Canardia* corresponen a un animau de mida relativament petita laguens des dinosauris, causa que se pòt explicar pera condicion d'insularitat ena que viuie aguesta espècia. En aqueri moments era actuau França e grana part dera Peninsula Iberica formauen ua grana isla der archipèl europèu. Es especialistes asseguren qu'es animals de granes dimensions que demoren enes isles tendissen a èster més petits qu'es sòn omològs continentaus. Ei eth fenomèn nomenat "nanisme insular".

Genèsi

Deth gris cèu quèn pericles e centelhes,
Granes fòrces possen deth hons des tèrres,
Gestant nauï tucs, lanes e sèrres,
Jos es cèus de pampalhejantes estrelhes.
Damb ravatge de canons coma enes guèrres,
Montanhes harguen, coma eth haure es relhes,
Dius deth huec e dera tèrra quan, de peleges,
Engendren, olor de sofre, es nòstes tèrres.
Pòc a pòc aguest rambalh se torne mut
E deth cèu comence a torbejar nhèu.
Eth heired calhe eth caud magma honut
Ath temps que sarre e auance eth gèu,
Dant forma, polint e pregonant qu'an neishut
Aran e Comenges en Pirenèu

Es aportacions dera Maishèra de Montamurin damb aqueri caishaus potents e fòrti que non apartien ar Òme Modèrn e son luenh des Neandertaus estant mès apròp des fòssils deth Pleistocèn, entre -2,5 milions e -700.000 ans mos meravilhen dera antiquitat ena qu'er òme a volut installar-se en nòste país.

Primigèni de Copagòrja de Montmaurin

Damb eth sòn ticò ei tan nèdia e bèra,
Aquesta tèrra, a on viu eth *machairodus*²,
Banhada peth Sava e eth Seiguado, qu'es leons
An pòur de tan sauvatge ribèra.

Mès vien es òmes, vòlen èster senhors;
Òmes de tèsta baisha e planèra,
Gessudes celhes, damb fòrta maishèra...
E gescuts paupelhs, desirant èster patrons.

Òmes petits, fòrti e damb memòria,
qu'articulen sons e hèn a servir eth borin.
Vielhs pairs-sénhers dera Preistòria,

Que s'enludèrnen damb er Arc de Sant Martin,
Volent deishar es sues rèstes tara glòria
Ena còva de Copagòrja de Montmaurin.

Era enumeracion a trauès des vestigis fòssils o des gravats des còves deth *Deinotherium giganteum* deth *machairodus*, des mamots e rinoceròs lanuts, des bisons, des ossi e es iènes des cavèrnes, deth *megaceròs* o dera auca de Gargàs entre tanti d'auti son excepcionaus e ei de justícia de hèr mencion damb ua uelhada des dera nòsta Val d'Aran de quan es montanhes encara non èren creades e mès tard eth gèu mos caperaue.

2 Mamifèr felin que demorèc des de hè 12 milions enquia hè 200 mil ans. Tanben se le coneish coma tigre de dents de sabre.

Gargàs³

Es vielhs de Neandertal arriben en Gargàs
E luten pera còva contra eth Gran Os.
Ei terrible era peleja, arribant as plors,
Mès vencen es òmes ath terrible Ossàs.

Demoraran es Chatelperronians dempús,
Enquia que d'Aurinhac, damb silèx e uas,
Venguen a gravar e pintar es sues mans
Es pairs dera Umanitat, es Cromanhons.

Damb es dits diboishen ena gila tèrra
E 'na ròca graven animaus damb putchon
E plasmen es sues mans, drete e quèrra,

Bohant òcre, caudia, manganés e carbon,
Vòlen deishar constància ena Tèrra,
D'aguest bèth e important cornèr entath Mon.

Nathalie mos explique com es prumèrs aranesi contemplant coma tals as poblants der Aran, ei a díder dera Val, dera nòsta Val dera Garona de hè 15.000 ans, èren de pèth escura. Quan arribèren d'outes migracions que venguien deth sud e der èst ei quan i auec eth cambi de genòma e era raça passèc a èster de pèth blanca. Ena nòsta Val encara ère inospita perque eth gèu mos caperaue.

Cau díder qu'en moment des glaciacions era nauta Val dera Garona ère dejós deth gèu des glacères. Sus era còta actuau deth Pujòlo era espessor deth gèu oscilaue entre 300 e 400 mètres, en Castièro ath torn de 500 m. e en Quate Lòcs entre 700 e 800, darrèr dera morena glaciau, qu'ère

³ Es Còves de Gargàs en tèrme d'Aventinhan (Nauti Pirenèus) ei a ua trentena de quilomètres dera Val d'Aran.

apruprètz a on aué dia se place Era Broquèra e Montrejau, i auie vida, e aqui u a on seguís discorrent era Garona e d'aites petiti còrsi d'aigua qu'adaigüen petites vals e eth Comenge i auie ua vida molt rica e interessanta.

Eth lent desgèu ramplic d'aigua es alveòls des vals, creant es cercles lacustres des glacères e aguestes tribus de caçaires remontèren es còrsi d'aigua, segurament a trauès dera mieja montanha.

Anma

Era lua se reflèxe ena Garona,
Er òme estitòque e contemple eth huec.
Siguent sabedor qu'eth sòn diu le i sabec
Acitau, ara se i sap persona.

En tot saber qu' a deishat d'èster pèc,
Escote eth cant dera aigua ua estona
E en tot calhar era ànima gascona,
Agest vielh e gran comengés idolèc.

Fixe es uelhs ena vòuta blua,
Agest òme de mans, lèu mancades de dits
En tot seguir doçament ua bua

Ath temps qu'escote des gròssi mamots, es crits,
Deishant eth sòn pensament ena lua,
Sabent qu'era bòla de nhèu vierà alits.

Nau Mon

Et solei e eth gèu mèrquen eth temps
D'aguesti omenassi arcaïcs e vielhs
Que guarden damb bèri espantadi uelhs
Com va neishent eth Nau Mon tot doçaments.

Es areus, es gimbros, es casses... e es telhs
Se tornen brassa ròia e tidons arroents
Enes cauçadi larèrs des còves, laguens,
Quan era nhèu capère eth Comenge a celhs.

Gar⁴ ei pèira, ròca, calhau;
Er òme ei man... per tant artista;
Er òme ei huec damb pèira e pau,

Fabricant d'utissi e armes, talhista,
Caçaire deth rèn... e deth shivau,
Pintre e gravaire, gran detalhista.

⁴ Eth Pic de Gar a 1785 mètres de nautada en tèrme de Vedins e Garraus, molt apròp de Sant Beath ei a uns 12 quilomètres en linha rècta dera Val d'Aran.

Bòrvò⁵ - Burbe

Demore Bòrvò, eth joen diu gigant,
Ar abric deth guarnit, e colós Portilhon.
Aguesta montanha, era val e eth sòn hons
Tath fòrt pòble des Aunesi⁶ ei lòc sant.

Jos es cascades blanques botje eth bolhon
Ena enòrma marmita⁷; ei un cant
Tant qu'es arredoni calhaus van tornant,
Aguesta ancestrau e vielha pocion.

Gròssi calhaus de granit, coma ueus,
Tornen e tornen lèu, pròp de Simadós⁸,
Era aigua blossa que destillen es gèus,

D'aguest vielh país de guerrèrs e pastors.
Còves de Berdòt, Burbe... Monts Sarrieus,
Bèra patria d'aguesti vielhs gascons.

5 Antic diu celtic des aigües termaus. Segur ei qui da eth nòm a Burbe e atau ath Portilhon de Burbe. Eth madeish origen e trobam ena poblacion de La Bourboule en Massís Centrau, lòc termau coma Banhères de Luishon.

6 Antic nòm des abitants dera Val de Luishon.

7 Ací mos referim ara Marmita de Gigant de Burbe, aué trincada per ua des sues parets pes òbres dera carretèra deth Portihon, costat de Sant Mamet. Maurice Gourdon en sòn libe *Au Pays d'Aran* ditz: "*C'est une marmite de géant ayant 3 mètres 30 centimètres de diamètre sur 1 mètre 85 centimètres de profondeur. On donne le nom de marmite de géant (ou cuve glaciaire) à des cavité plus ou moins circulaires a parois polies qui, sous les anciens glaciers actuellement disparus, furent creuses dans les roches sous-jacentes avec le secours de cailloux transportés et animés d'un mouvement giratoire para les eaux torrencielles, cailloux, qui parfois comme à Burbe, sont encore en place dans l'excavation qu'ils ont produite*". Encara ara, 100 ans dempús qu'escrivesse açò M. Gourdon, se pòden veir es pèires redones o en forma de ueus laguens.

8 Antic nòm de Banhères de Luishon dat per Bernat Sarrieu en sòn poèma *Era Pireneido*.

Gargàs, Era Espuga

Es òmes deth Comenge creen damb er esprit;
En Gargàs diboishen animaus ena paret:
Mamots, cèrvis, shivaus, boccs... e quauque audèth,
Eth mès vielh de Gasconha, auca o lit⁹.

En Cazarés er òme eth sòn fetiche a hèt,
Dant-li forma umana, pintant-le tot polit
Uelhs, nas, boca, cames braci e vestit,
En un calhau garonenc¹⁰, planèr, long e estret.

Ena Espuga trabalhe eth talhista
Mès espirituau deth Comenge, eth mès gran.
Ei pas possible tal perfeccionista,

Creant era Venus¹¹ damb era sua man,
Diva des larèrs deth comengés artista,
Que pòrte ena sua esséncia era nòsta sang.

9 Ena còva de Gargàs en lòc aperat era Cramba deth Camarin entre d'auti gravats trapam dus audèths, un dihèu poirie èter un corvàs er aute a tota era forma d'ua auca o d' un lit. Dejà en moments preistorics aguesti animaus comencen a èster simbèus dera Gasconha.

10 Mossur Jean Cazedesus en sòn article apareishut en "Le Petit Commingeois" eth 21 de març de 1954 mos ditz: "Les Néolithiques du Cazarés avaient-ils une religion?. Pratiqueaient-ils le totétisme?. L'idole ramassée parmi les pessons, indique plutôt qu'ils étaient fétichistes. Cette idole est un galet plat, peu large et haut de 20 centimetres. Il affecte une silhouette humaine, car.à l'une de ses extrémités, par enlèvement des épaules, un cou et une tête on été ebauches nettement. Sans doute des couleurs dessinaient les yeux, le nez, la bouche, les bras, les jambes et peut être le vêtement".

11 Era Venus d'Era Espuga ei ua estatueta d'evòri de 14,7 cm. Aué se tròbe en Musée de l'Homme en Paris se ben i a ua reproduccion e Musèu d'Aurinhac. Aguesta venus correspon ath Paleolitic Superior e la podem situar entre es periòdes Aurinhacian e Solutrian. Representarie un idòl, un objècte peth miei deth qu'er òme primitiu adorarie era feconditat, tan importanta tara subsisténcia dera comunitat coma dera espècia umana.

**Còves de Gantiás, Marsolàs, Gordan, Cazarés, Heore, Bèuchalòt,
Caseras, Era Barta d'Inard, Montespan, Aurinhac**

Hen disqui de pèira, arredoni e talhants¹²,
Tà, en lançar-les, caçar bèsties fòrtes,
Ajaçant-les, despeçant-les un còp mòrtes,
Aucint tà neurir as sues hemnes e infants.

Ei lei de vida en aguesti larèrs,
D'òmes malauti, mès òmes gigants,
Lutaires, guerrèrs e grani caminants,
Caçaires subsistents e pas mortièrs.

Òme deth cotèth de silèx d'Aurinhac,
Vielh e arcaïc, gessut der arrocàs,
Capable d'aucir un os d'un patac

E de hèr agulhes d'un troç de uas.
T'estimi en veir-te tot açò gravà'c,
Pair deth ponin mainatge¹³ de Gargàs.

12 Mossur Jean Cazadesus en un article publicat en "Petit Comingeois" eth 21 de març de 1954 parle d'aguesti disqui (*palets-disques*) trobats tant enes còves com ar aire liure en Gantiás, Marsolàs, Gordan, Cazarés, Heore, Bèuchalòt, Caseras, Era Barta d'Inard e Montespan, dident qu'autant e segontes era grandor, pòden èster utisi coma armes. Aguestes pèires arredones son talhades e ahialades a tot eth torn, semblant que son pensades tà talhar e tà picar. Es que pesen ath torn d' un quilogram pòden èster lançats a ua cèrta distància sense cap de propulsor, contra es bèsties que se vòlen caçar. D'auti mès petits e acondicionadi en ua part dera circonfèrècia, tà non talhar-se era man, serviràn tà talhar, trèir era pèth e despeçar es preses.

13 Ua des mans que trobam pintades ena còva de Gargàs ei era man d'un mainatge molt petit. Non presente cap de mutilacion e entà mantenguer-la contra era paret dera còva en tant que se projectaue eth pigment a trauès d'ua palha o d'un uas tuhut en tot bohar, segurament sa mare auec d'apuar era sua man contra era deth mainatjon. Açò se pòt remarcar perfèctament sus es mèrques ena ròca.

Auròc - Taure

Eth fòrt auròc¹⁴ brame tot enforismat,
Dant còps de cap damb es còrnes de lira,
Sagnant; ei herit e cargat d'ira
Contra er òme qu'era lança li a lançat.

A de morir, ei neishut tara pira
Aguest solitari, gessut deth ramat
E eth Gran Cèrvi, de branques de còrna coronat,
Qu'er òme der arc a en punt de mira.

Mès endeuant quan er òme vengue haure,
E eth temps age dat volum ath sòn cervèth,
Harà possible qu'eth bò laure

Hènt a produïr era tèrra entada eth,
Sentint-se orgulhós d'aqueth taure
Que l'ajude a gèsser ath dia dera escura net.

14 Espècia de taure o gran bò damb es còrnes en forma de lira e que mesuraue ath torn de dus mètres de nautada. Eth Sr. Lartet quan escriu sus era sepultura trobada en Aurinhac dit: “... En effet cette race a été non seulement contemporaine de l'aurochs, du renne, du cerf gigantesque, du rhinocéros, de l'hyenne, etc ... mais encore du grand ours des cavernes, qui paraît être, comme nous le verrons bientôt, l'espèce la plus anciennement disparue de ce groupe de grands mammifères que l'on invoque toujours comme caractéristique de la dernière période géologique.”

Caçaires de Marsolàs

Era broma puge amont des crèstes;
Es vops, rèns e iènes idòlen lunh;
Es òmes damb es sues piques, còps de punh¹⁵
De pèira, ahialen es flèches prèstes.

Damb fòrt braç, percotor e punchon¹⁶ hènt de cunh
Dant forma a armes gessudes des sues tèstes,
Entà gésser a aucir es bèsties
Que lèu auràn de calmar eth sòn besonh.

Era carn serà entà neurir-se,
Tà hèr preciossi utissi eth uàs,
Es pèths tà caperar-se e vestir-se

E curbir eth sòn pè quan sarre eth pas.
Es escenes que creee les analisse
Entà diboishà'c er òme de Marsolàs.

15 Piques, destraus de pèira (còp de punh). Aguest siguec er esturment universau que demorèc un milion d'ans dant còps en toti es coens dera tèrra primitiua, enquiath moment que se passèc ara fasa dera Pèira Polida, Eth Neolitic.

16 Aguesti percotors depenent deth trabalh que s'anaue a hèr èren de pèira o en còrna de cèrvi o de rèns. Er òme de Cromanhon ar emplegar aguest punchon o petit cunh domine melhor era matèria, aprofitant melhor es lasques de silèx, place eth cunh en lòc just per a on vò talhar era matèria.

Òmes, hemnes, mainatges

De nets, es òmes an gessut de caça,
Es hemnes demoren damb es mainatges
Ta cuedar-les, dant-les de popar. A viatges
Mantier eth huec neurint era brasa

En tot tàner es pèths ta hèr barratges.
Ei lei de vida, vida dura, massa!,
D'aguesta fòrta e nòbla gent de raça
Qu'an es còves e cabanes per auviatges.

Cada dia ues an de gèsser a hèr cuelheta,
D'agues demoren soplint tendons tà hèr hiu;
Hiu tà cóser es vestits de pèth caudeta

Tà suportar es gèus e heireds de sibiu.
Punts dadi damb man nerviosa e adreta
Ath temps que minge granhons e blanhiu.

Talhaire de silèx d’Eth Tartèr¹⁷

Era Nera baishe pèires e calhaus
De Lanamesa tà Eox¹⁸, tar Atelièr
Tà tier es hius deth pescaire e deth tishinèr
Hènt de peses; en centre les haràn traucs.

Tà perfeccionar es sues huelhes de laurèr¹⁹,
Piquen obrièrs, ena terrassa, ben nauts.
Tath talh de rebòts, e rascles an es claus
Es mèstres talhaire de silèx deth Tartèr²⁰,

Que hèn sagetes²¹, capables d'ath leon,
Espartir-le eth còr sense bric de chagrin,
E lances qu’ar ipopotam e ath bison,

En hèr era mauta talharàn eth camin,
Tà aucir-les com ath lanut rinoceront
Que damb sa còrna portarà carn e sagin.

17 Poblacion en canton de Montsaunès 31260 (Nauta Garona).

18 Pòble en districte de Sant Gaudenç e canton d’Aurinhac 31420 (Nauta Garona).

19 Pèira talhada de forma bifaça simetrica e equilibrada. Aguestes pèires tanben denominades còp de punh (*coup de poing*) se hadien a servir d’un costat entà talhar, horadar, espetlar e der aute entà macar, machucar...

20 Eth Sr. Jean Cazedesus en un article en Petit Commingeois deth 13/XII/1953 mos ditz sus tot çò que se trobèc en Tartèr: (“... sise a Casagne, rive droite de la Laouïne, etait d’une richesse inouïe. Après son exploration successive par grand nombre de fouilleurs, elle m’a fourni plus de dix mille beaux silex, 30 pointes a base fendue, des dents percées d’ours des cavernes et d’hyène et une faune abondante dont des canines de lion et un crâne d’hippopotame”).

21 Es flèches o sagetes son un des utisi mèns significatius laguens deth periòde Aurinhacian. Son flèches damb basa daurada, un esturment singular tanben coneishut damb eth nòm de puntes d’Aurinhac.

Balh der Os -Artz

Damb lances, caçaires dancen ath torn d'un os
Hèt damb tèrra argila e caperat damb ua pèth²².

Ei culte de caça, antes de gèsser anet,
D'aguesti òmes de caractèr religiós.

Creiguent-se eri hilhs e descendentí de Eth,
Dancen mascats e hòls er aperat Balh der Os,
Simulant aucir-le damb lances e bastons,
Coma se siguesse dormit eth temps de heired.

Encara que morisque, era sua anma viu,
Sacrifici era Natura fecondant!
Com ac hè era aigua que cor en arriu.

“Era sua fòrça mos la cau ena nòsta man.”
Ei entàs òmes pirenencs, er os un diu,
Dançaires dera còva de Montespan.

22 Eth Sr. Norbert Casteret entrèc ena còva de Montespan entre es ans 1922 e 1924. Aquiu trobèc ua galaria a on i auie quauques escultures hètes en tèrra argila des mès vielhes trobades damb es de Montesquiú Avantés. Ua d'eres ère un os que mesuraue 1,10 m. de long per 60 cm. de nautada. Er animau ère ajocat, es pantes de deuant estienudes, es unghes fòrça ben diboishades e perfilades e es pantes de darrèr replegadas contra eth còs. Entre es pantes dera escultura trobèc eth crani d'un ossardet e un trauc hèt en centre deth còth dera escultura a on segur qu'entraue ua cauilha de husta que tenguie eth cap ara madeisha. Segurament qu'era pèth que caperaue era escultura deuie d'anar amassa damb eth cap. Causa significativa d'aguesta trobalha ei qu'eth còs der os ère tot horadat per còps de lança, de flèches e de bastons. Çò de madeish se tròbe en manifestacions artistiques coma figures argiloses, pentures e gravats rupèstres en d'agues còves pirenencs. Son molt significatiues es dera còva des Tres Frairs de Montesquiú Avantés, en departament der Arièja, a on er òme caperat damb pèths e còrnes, damb un arc ei en trèn de caçar d'agues bèsties. Tot açò ei era causa que mos apròpe ara essencia d'un des rites mès antics qu'an per protagonistes ar òme deth nòste país e ar os. Er os dormís tot er iuèrn laguens dera sua tuta e quan va arribant eth millhor temps cap as dates dera Candelèra, ena nòsta tradicion, ei quan se desvelhe. Tàs òmes preistorics, veir a gèsser ar os, signifie eth retorn dera vida. Ei en aqueth moment, damb era alegria deth retorn deth bon temps e podent dejà veir qu'eth dia le va guanhant temps ara net, qu'aguesti òmes dancen er aperat “Balh der Os”. Dempús d'aguesta dança calerà gèsser a aucir-le e eth sòn sacrifici significarà era fecondacion dera natura en bon temps qu'arribe. Agustí òmes ena sua primitiva intelligéncia se cren de quauqua manèra descendentí deth “diu-os”, (Artz ena antiga lengua prerromànica pirenenca e basca), e tada eri encara que l'aucisquen era sua anma demore viua, en tot èster er òme que l'a aucit qui pren era fòrça que caracterizaue ara bèstia mès importanta dera fauna deth lòc. Agustí rite demore viu ena interpretacion dera hèsta de magràs o de carnaval atau com se hadie ena Val d' Aran e aué, dempús d'auer-se perdut quauqui detzenats d'ans, s'a reviscolat en pòble de Canejan. Laguens deth carnaval eth rite des barbicans apòrte tota aquera alegria ancestrau de retrobar-se damb eth temps mès doç en tot anar gessent d'aqueth long lunfèrn qu'ei er iuèrn.

Temenos²³ - Pujò de Geri

Baishe deth placèu de Gar²⁴ era ramada,
Deth naut estiuenc e fresc peishiu,
Tà passar e blanc shiuerniu,
Baish ena lana doça e recaptada.

Ei hèsta de pastors, e d'un pòble diada,
Tà aufrir contenti a Gar, eth sòn diu,
Sacrificant en Pujò de Geri hestiu
Era mès bèra des bèsties, era mès suenhada.

Ath torn dera hòssa catada en arròc,
Se placen setiats toti en rotlèu.
Eth druïda degòlhe eth nòble auròc

Que da eth sang, corrent pes rigòles de pèira lèu,
Aumplint es traucs pòc a pòc
Tà poder libar damb era vista en Gar jos eth blu cèu.

23 Témenos, Τέμενος, ei ua paraula grèga qu'a coma significacion recinte o espaci dubèrt consagrat a ua divinitat. Pera sua condicion de santuari se pòt identificar coma un temple o un espaci ar aire liure, de caractèr sagrat en que se celebrauen sacrificis rituaus e d'autes ceremònies de purificacion. Ena gessuda de Sant Beath segontes eth cors dera Garona existís eth lòc damb aguest toponim. Segontes era creença e era descripcion deth lòc hèta per Raymond Lizop ena sua òbra *Le Comminges et le Couserans avant la domination romaine*, en lòc coneishut coma Pujò de Geri i a ues hòsses catades en malh front ath Pic de Gar, a on ei factible que se hessen sacrificis. "... L'emplecement le plus remarquable dans la région qui nous occupeest celui qui a été observé a Géry, légèrement en aval de Saint Béat. Les dispositions générales de cet ouvrage rappellent celles de certains camps fortifiés: plate-forme ovale de 180 mètres sur 100; sur-elevée au dessus du fond de la vallée et du cours de la Garonn, allée aplanie aménagée de main d'homme. L'entourant complètement. Une plate-forme supérieure est surélevé au dessus de cette allée qu'elle domine par des talus abrupts. Au centre d'une sorte de dorsale ou de crête allongée formée de roches en places, qui traverse cette plate-forme en son milieu, se creuse une auge rectangulaire, taillée de main d'homme dans la roche en place, se deversant par un orifice de dégagement dans une sorte de petit bassin creusé dans le roc, prolongé lui même d'une rigole d'évacuation. Une gouttière est creusée le long de la face nord de l'auge, du côté du massif rocheux. Elle est accompagnée d'une serie de rainures. Un peu en retrait, un gros bloc, un mégalithe est posé au nord de l'auge, sur la crête rocheuse. Au sommet de cette dernière, non loin du bloc, se trouve une sorte de fosse carrée de 50 à 60 centimètres, Au dessous, une sorte de tribune est menagée, face à la prairie. Pres de l'extremite occidentale de la dorsale rocheuse , une autre fosse de plus grandes dimensions, de forme rectangulaire est creusée dans le rocher. Il faut remarquer également l'existence de cupules en séries longitudinales, sculptées dans le roc. Si, par certaines dispositions, cet ouvrage se rapproche des camps fortifiés, d'autres , et surtout l'auge, les fosses creusées dans le roc, le mégalithe, les cupules, etc..., tendraient à y faire voir un lieu de sacrifices..."

24 Divinitat ara que facilament podesse èster que se l'encomanèsse eth bestiar.

Des der Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana volem arregraïr enòrmament aquest article ara sua autora Nathalie Rouquerol atau coma a ara Sra. Claude Mothe pera autorizacion entà publicar es fòtos dera còva de Montespan hètes en sòn moment peth sòn pair, eth Sr. Louis Mothe e ath Sr. Yoan Rumeau, baile der Ajuntament d'Aventinhan pes autorizacions entà poder publicar es fòtos des còves de Gargàs qu'illustrèn aquest trabalh. Coma d'auti viatges volem arregraïr era traduccion ar aranés a Antòni Nogués.

Es toponims emplegats son es que propòse Patrici Pojada, membre der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, dera Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat e der Institut d'Estudis Catalans, e que difon eth Congrès Permanent dera Lengua Occitana e eth Centre de Ressoras Occitanas e Miègjornas dera Acadèmia de Tolosa.

Les, a 7 de noveme de 2023.

Jèp de Montoya e Parra

President der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana

1. EN TOT DEMORAR UA PRESÈNCIA UMANA

1.1. Era Val d'Aran sauvada des aigües

Aqueth maitin, dempús qu'eth solei neguèsse ja eth gran sud damb ua intensa calor, un joen adrosaure s'anaue auançant solet sus er estanh. Quilhat sus es pautes deth darrèr, guardant luenh, semblaue contemplar era immensitat turquesa que se perdie en orizon. Aguest gran estanh, damb aigua d'ua puretat absoluta, entoraue tot eth paisatge ena luenhor, que se vire un shinhau tara quèrra o nauanta grads ara drete. Joen e un shinhau maladret, er adrosaure s'auie aventurat molt luenh, un predador avid dera sua carn trenda lo demoraue... Açò hè 66 milions d'ans!

Er adrosaure damb bèc de lit se trapaue aqui a on i a aué eth vilatge de Larcán, enes Petits Pirenèus. Qu'ère un petit dinosaure de tres a quate mètres de nautada. En aguest temps, era nòsta consciéncia a penes la pòt concéber, e totun, ère atau, hè 66 milions d'ans. Era cantèra a on a estat trapada ua petita maishèra juvenila d'adrosaure mostraue atau, just dejós d'aguest fòssil, un nivèu plan fin que contenguie ua petita capa d'iridium. S'ei d'acòrd en qu'era preséncia d'aguest element quimic, rar sus era Tèrra, ei era consequéncia dera queiguda d'un gigantesc asteròide d'onze km de diamètre en gòlf de Mexic. Bromes de povàs metallic considerables an alavetz creat ua barralha ena atmosfèra evitant era penetracion des arrais deth solei pendent un temps non definit encara que de molti ans. Aguesta catastròfa a majoritàriament (en un 75%) amendrit aguesti grani e petiti mònstres deth Cretaci, exceptat aqueri que, per exemple, evolucionèren en tot redusir enòrmament era talha, entà arribar a èster mèts tard es audèths. Es geològs nomenten aguest moment deth desastre era trincadura K/T (Cretaci/Terciari o K/Pg Cretaci/Paleogèn, tàs 66 milions d'ans). Er adrosaure viuec aguesti darrèrs milenats coma molt, mentre se premanie en part en petites galeries sosterranhes eth règne des mamifèrs.

Non cerquetz pas es Pirenèus en aguesta epòca luenhana; encara non existien, alavetz er adrosaure contemplaue eth mar. Eth gòlf de Gasconha ei alavetz un long braç de mar; era Peninsula Iberica flòte e va ara deriva, s'aprèsse inexorablament ar exagon, entà possar-lo ara seguida. Alavetz ei quan comence era neishença recenta des Pirenèus. Pòc a pòc eth gòlf se va barrant coma ua maishèra; sus era tèrra es plaques tectoniques s'afronten, s'esguitlen era ua sus era auta, s'escahun, era pression aumete e, pendent detzenats de milions d'ans, era montanha creish, pujant entath cèu. E entretant? Era montanha se quilhe totemp, de tres a quate centimètres cada an, mès s'erosione tanben.

Es hons deth mar o es elements calcaris d'ua fauna rica son en tot apilerar-se, remonten, esclafadi, dempús coduts pera calor e era pression. Atau se formèren es beròis marmes, dilhèu vengudi d'òxids metallics colorats, damb era incorporacion de nombrosi fòssils. Qu'ei per aquerò, majestuós Pic deth Meddia, que tu non ès etèrn tanpòc, e que non ès vielh que quauqui detzenats de milions d'ans, solet. A compdar d'aqueth moment, aguesta barralha montanhosa limitèc eth nòste paisatge, li balhèc eth sòn sagèth incomparable e unic, condicionèc era vida des èsters vius d'aguesta region, venguda a èster resèrva considerabla d'aigua ena prigondor, influencièc eth clima e era vegetacion, siguec tot ua tor infranquejabla o paisatge, refugi, espectacle d'ua infinita beresa, un mon dur tanben, formidable, aguest dera montanha.

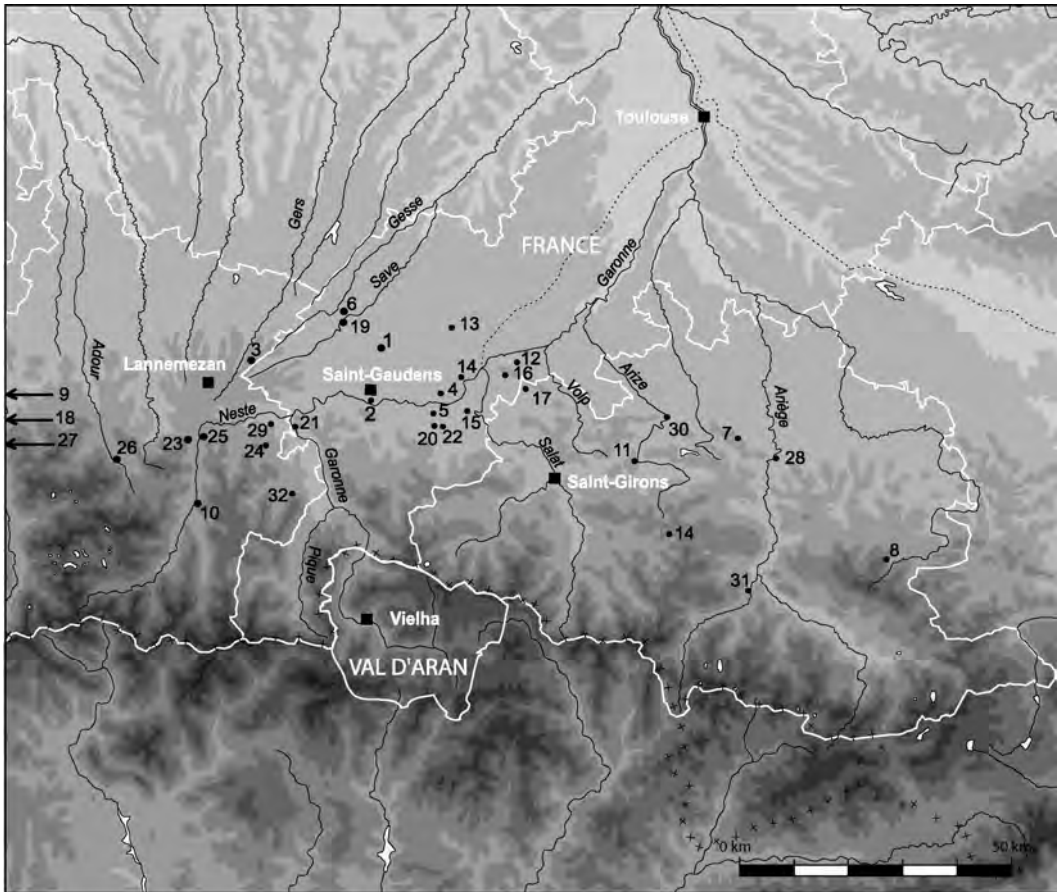

Fig. 1: Mapa dera region e lòcs mentadi. Infografia NR.

1: Larcan. 2: Sant Gaudenç. 3: Uglans. 4: Vauchalòt. 5: Puntís d'Inard. 6: Montmaurin (La Terrassa, tuta Boule, Esclinhac, La Niche, tuta de Gahuzèrre, tuta des Abelhes). 7: Portel-Oèst. 8: tuta deth Tuteil. 9: tuta deth Hayaú en Sant Pè de Bigòrra. 10: tuta der Auerassèr en Hreishet. 11: tuta deth Malarnaud-Soulabé. 12: lòc de Mauran. 13: refugi d'Aurinac. 14: Eth Palhon en Sant Martòri. 15: cantèra de Montsaunèrs. 16: Aussen. 17: Ceridòus. 18: tuta d'Isturitz en Donamartiri. 19: Era Espuga (cavèrnes dera Sava, tuta des Esquilhes, des Arpons, de Gouèrris, des Ridèus, dera Vèrge, des Bòs, des Ossi, des Cans...). 20: Spugo de Gantiás. 21: tuta de Gordan. 22: tuta de Montespan. 23: tuta de La Bastida. 24: tuta de Tibiran. 25: tuta de Lortèth. 26: tutes d'Aurensan. 27: tuta des Espelugues en Lorda. 28: Tuta de Camalhòt en Sant Joan de Verges. 29: tuta de Gargàs en Aventinhan. 30: tuta deth Mas d'Asil. 31: tutes de Nhaus e Vedelhac. 32: tuta de Trobat. Listat non exhaustiu. (1, 2, 4 a 6, 12 a 16, 19 a 22, Nauta Garona. 3, 9, 10, 23 a 27, 29, 32, Nauti Pirenèus. 7, 8, 11, 17, 28, 30, 31 Arièja. 18: Pirenèus Atlantics).

1.2. Jos es tropics

Sautant alègrament un temps infinit entath nòste esperit, vaquí un petit repè d'un quinzenat de milions d'ans. Vos ac credetz? Era atmosfèra ei torrida. Er Ocean Atlantic capère ua part deth sud-oèst, totes es Lanes actuaus enquiath cant deth Gers. Grani arrius desplèguen eth sòn delta enquiada eth. Eth bòsc rivalize damb er Amazònes d'aué, era luxúria dera natura ei tau que se barrège damb espècies que s'impausen e damb estomacs inassadorables de verdor.

Era mès grana de totes ei un curiós proboscidi de mès de quate mètres de nautada, damb es defenses inferiores corbades en arc de cercle entath solei. Era sua cuerta trompa, vista era sua grana talha, lo met aisidament ara nautada des delicioses e trendes huelhes des grani arbes dera primauera. Se cride *Deinotherium giganteum*. Eth sòn petit cosin, de solet dus mètres ena crotz, *Gombophoterium angusatidens*, enes quate defenses lèu alinhades, semble compartir aguest prolific territòri.

Fig. 2: Crani e maishèra de *Deinotherium giganteum* (ath torn d'un mètre de long per un mètre d'ample) modificat per Kaup, 1829, *Deinotherium giganteum*, Eine Gattung der Vorwelt aus der Ordnung der Pachydermen, Isis von Oken, t.22-4 et Blainville H., *Ostéographie*, 1839-1868.

Mens granes, però tanben aganides, quate espècies desparières de rinoceronts recorren es airus nòrd des Pirenèus, damb molti d'alti estranhs mamifèrs aué despereishudi.

Entre es carnivòrs, ancestraus cosins des felins, i a inacabables ramats de petiti cèrvis, dera talha d'un cabiròu, sonque a dues braces deth bòsc, o dilhèu antilòps. En aguest entorn tropicau, i a monards que s'amaguen entre es ramatges, hugen en tot cridar. Es rèstes d'un d'eri sigueren trapades lèu ath cant deth Garona, còsta de Valentina en Sant Gaudenç. En 1856 a estat nomentat *deyopiteque* per Edouard Lartet cridat entà ajudar a analizar era maishèra que venguie de gèsser deth front d'ua cantèra, e recuperat per M. Fontan.

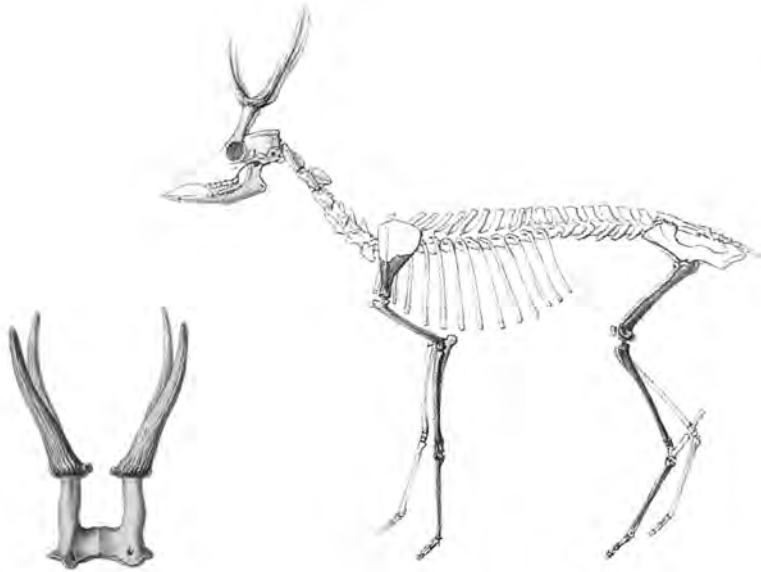

Fig. 3: *Dicrocerus elegans*, dicrocèr e parelh de còrnes de dues branques, trèt de Filhol H., 1891, *Études sur les mammifères fossiles de Sansan, Annales de Sciences géologiques*.

E er uman, me dideratz? Tostemp absent? Òc, eth sòn temps encara non a arribat, ne aciu ne enlòc. Aguest driopitec a estat considerat enquiath finau deth sègle XIX coma un possible ancessor der uman. Ara sabem que non ei atau.

1.3. Er arriu Garona

Mès eth nòste petit ègo d'uman orgulhós s'impacient per non auer eth dret a èster mencionat en aguesta natura des origines, somptuosa, sublima. Abans d'anar a cercar-la, o aumens d'observar es tralhes dera sua preséncia, mos manque un element important, escorcolhant eth còr d'aguest univèrs: er arriu Garona. S'era "plana der arriu" ei tan longa, en gèsser des vals ath nòrd dera cadia, mentre qu'er arriu, eth madeish, ei barrat en un lhet estret entà naut, ei per aquerò dera istòria geologica e climatica deth territòri. Nombrosi cambiaments, periòdes cauds e tropicaus, coma se ven per exemple en 15 milions d'ans, en alternància damb d'auti cicles de heredament, an modelat atau eth paisatge.

Per torns en efècte, copòles e glacièrs impressionanti an arcat es nautades, periòdes a on es solèrs son geladi pendent tot er an e a on suberviu ena plana ua fauna de grani hereds. En aguesti moments, es oceans son ath nivèu mès baish, era còsta s'alongue enquia cent mètres, es arrius son praubi, es ploges rares. Dempús, quan eth clima s'escahue, 20, 50 o 100.000 ans mès tard, aguesti mònstres de gèu resquilhós, auancen entàs vals, honent en tot arrossegà'c tot ath sòn pas, arrossegant coma parets arròques e tèrres, entà destroçar-se, daurir era plana e arténher es amplades quasi de lac. Atau eth Garona, corrent furiós baishant pera montanha, a estat, des dera planhèra sucessivament long coma un braç de mar, dempús estret coma aué. Sonque es inundacions recentes mòstren, a petita escala, era fòrça d'aguestes ondades e eth desplaçament sobtat deth lhet d'un arriu. Es pèires garonenques de quars o de nombrosi granits escampilhadi enes camps, deth mès petit enquiath mès lord, son es tralhes d'aguestes ancianes trobalhes der arriu e testimòni d'aguest passat ciclic e agitat.

Precisament aguestes alternàncies d'aigües abondoses o mès reduides an modelat aquerò que correntament se criden es terrasses deth Garona. Aguestes superfícies mès o mens longues baishen enquiàs arribes actuaus. Per exemple, era vila de Sant Gaudenç se desplegue sus era mès

nauta terrassa. Eth solèr ei reconeishible ja que conten justament nombroses ròques dispersades, arredonides peth temps, brossades per glacièrs heregant es solèrs, e tengudes pera rudesas deth transpòrt o es aigües perpetuaus. Aguestes ròques tenaces transportades peth còr dera cadia an trauessat diuèrsi centenats de milers d'ans. Aguestes seràn es preciosi testimònis, coma se veirà lèu.

1.4. Ua signatura umana

Ei aciu ja er uman? Paciència encara... Pr'amor que s'era nòsta linha semble auer cosins ancessors enquia uns 6 o 7 milions d'ans, mès que mès aqueri trapadi en Tanzània e en Chad; s'es mès vielhs utisi en mon son de hè 3,3 milions d'ans (encara que sense que se sàpie se son òbra des umans o des monards); s'era *Simà der elefant* d'Atapuerca a liurat rèstes umanes de 1,2 milions d'ans (probablament es mès ancianes d'Euròpa der *Homo antecessor*; se, en nòrd-èst des Pirenèus orientaus, ena Caune der Arago, poblacion de Tautavel, 152 fragments de uas son datadi era majoritat de hè 450.000 ans, mos cau, totun, demorar encara... un shinhau, enquia trapar vestigis d'individús ena nòsta val deth Garona e enes sòns entorns, s'ei que non se demòstre çò de contrari.

Encara que non i age cap tralha esquelitica coneishuda aciu en aguestes luenhanes dates, era preséncia umana se demòstre totun (Uf! ara fin!) per çò, justament, dera utilizacion d'aguestes ròques metaformiques e deth sòn manejanment coma pesants e magnifics utisi: pèires de riu de grana talha, generaument de quars, qu'an estat talhadi damb ua fòrça erculana (aguesta ròca ei molt dura) entà obtier per exemple era celèbra de dues cares, remercabla per ua simetria que còste un confòrt d'utilizacion evident; es pèces en forma d'amètra, damb punta e talh sinuós, podent arténher 25 cm. Aguestes son regularament retocades entà formar dues arestes convergentes en un punt. Eth materiau ère, donc, abundiu. Se coneish ath delà importantes concentracions d'aguesti utisi, enes estacions a plen aire, mostrant ua concentracion significatiua.

Fig. 4: Exemple de biface, ena basa se reconeish era ròca bruta e non retalhada. Terrasses deth Garona, coll. Musèu der Aurinhacian, longada 20 cm.Cl NR.

Es preistoriadors deth sègle XX, coma Louis Meroc, eth prèire Beuil, Robert Simonnet e d'auti, n'an recuelhut moltes ena terrassa mejana de tèrra cultivada, ena riba quèrra deth Garona, enquia Tolosa e mèns enlà. Era dificultat ei en qué non i a cap tecnica de datacion absoluta, mèns per comparacion, s'obten un intervau entre 200.000 e 350.000 ans mèns o mens.

Aquerò s'artenh damb ua sòrta de destraus, ua auta pèça fòrta en tractament en bisèl e un shinhau en ventalh coma aqueres destraus nòstes metalliques, o tanben damb era unifaciau, pèça talhada sus ua soleta cara, artefactes molt caracteristics deth periòde que se cride Paleolitic ancian, e d'ua

cultura cridada Acheuliana; aguesta ei pròcha ara sua omològa espanhòla. Que non i a auut cap de dobte en qué es usatgèrs d'aguesti utisi son poderosi, ben robusti.

En d'auti lòcs desparièrs des terrasses nautas e mejanas deth Garona, s'an identificat tralhes d'ocupacion. En Uglans, apròp de Lanamesa, un beròi lòc acheulian investigat hè un quizenat d'ans. Se mòstre qu'aguestes poblacions recorrien es prepirenèus sus un territòri d'uns cinquanta km, d'èst entà oèst. Com ac sabem? Es ròques que son estudiades ac demòstren, e tanben ua gran part des sòns classic utisi, bifaciaus,

unifacius, en forma de destrau, son eth resultat mès que mès d'ua recuelhuda locau de quarsi gessudi deth cors dera aigua. Eth silèx que serà mès tard era matèria prumèra principau, o era exclusiva, non ei ara senon molt rar.

Per tant, nosati podem signar era freqüentacion umana des lòcs, plana deth Garona, en Vauchalòt, Puntís d'Inard, e d'outes poblacions o inclús sus era planhèra de Lanamesa, per exemple... Eth nòste ègo repren deth peu dera bèstia, tan ben coma dera natura, mos ac cau díder, passauè (e passarà) perfectament de nosati, temibles predadors qu'èm devengudi... Mès, en aqueth temps, ei molt probable que non auéssim estat per dessus des preses. Ua marcha entath nòrd, a 25 km der arriu e nosati riscariem de trapar cara a cara a d'auti abitants temibles, donques que trebolant eth concèrt des audèths de net, eth rugiment inquietant des grans felins trinque de còp era tranquillitat dera tarde.

1.5. Es lòcs de Montmaurin

Que ja èm ena val dera Seygouade en Montmaurin. Era explotacion des cantères calcàries en sègle XX, en massís karstic, s'està en ròques perforades de cavitats dubèrtas entath nòrd-oèst, quauqu'ua des quaus ei encara visibla. Ua d'eres, era petita tuta Boule, plaçada en cimalh deth bauç, a servit d'amagader as fèras. Qu'a sauvat efectivament un fragment de henuda format de matèries d'un periòde umit que s'aganchèren dempús ara paret. Aguest conglomerat conten porcions de uas de ièna bruna, deth rinoceront de Merck e tanben deth famós tigre damb dents de sabre; demostracion de qué eth miei ambient ère poblat de temibles carnivòrs e carraunhaires avids hè ja de 400 a 300.000 ans.

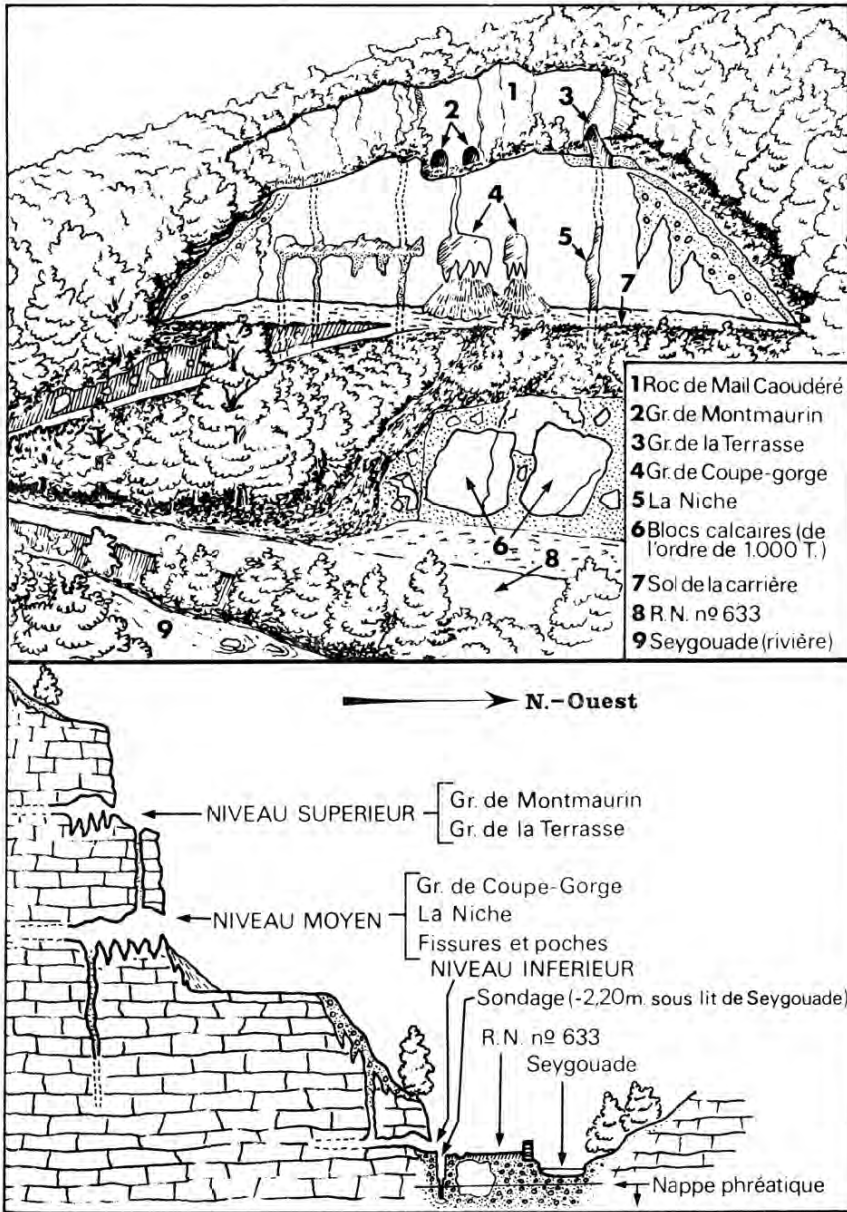

Fig. 5: Talh deth bauç dera val de la Seygouade en Montmaurin damb era superposicion des cavitats. De L. Méroc, 1963, *Les éléments de datation de la mandibule humaine de Montmaurin* (Nauta Garona), *Bulletin de la Société géologique de France*, 7è série, t. 7, p.508-515.

Sense gausar díder qu'èren vesins, just ath costat dera tuta Boule eth lòc cridat dera Terrassa, a liurat ua indústria en quars, encara que semble un shinhau mèr recenta qu'er Acheulian des terrasses deth Garona. Que son, donc, de hè fòrça temps es poblacions prèvias as neandertaus que freqüentauen aguesti bauci.

Mès interessant, era tuta plaçada 20 mètres dejós, cridada Copagòrja. Seccionades per auançament dera cantèra, rèsten encara dues sales comunicades per ua cuarta galaria. Non sonque eres an estat objècte d'investigacions enes ans 1960, senon que tanben en 2020 era paleantropològa Amelie Vialet repreneç trabalhs prometedors.

Era seqüència estratigrafica dera tuta hè veir, sus quate mètres de nautada apruprètz, sense cap de dobte ua durada d'apròp de 300.000 ans. Es abitants de Copagòrja, es mèr ancians, poirien èster der Achelian ena fasa darrèra, dempús deth Paleolitic mejan, e enquiath Paleolitic superior, uns 40.000 ans. Era dusau sala dera tuta auie revelat en sègle XX, a cinc mètres de prigondor, era excepcionau esqueleta d'un magnific e temible leon des tutes, presentat en musèu de Montmaurin (reproduccion). Agust potent felin, mancat de cabeladura, semble un modèu pròche ad aqueth deth tigre actuau.

A quauqui centenats de mètres d'aquiu, en lòc cridat Esclinhac, ua trobalha seguida d'ua investigacion enes ans 1980 auie demostrat era existència d'un talhèr de fabricacion d'utisi, sus un solèr arenós. Dit de ua auta manèra, milèrs de tròci e abondoses rèstes abandonades pendent eth trabalh capèren era superfícia coma se venguessen de Copagòrja, a instalar-se sus era arena mofla, dempús d'auer cuelhut en lhet dera arriba plan pròcha de Seygouade qu'ère apròp, es berdies pèires garonenques utils entà renauir eth sòn estug en utisi. Ena sua majoritat, era matèria prumèra non se trapèc jamès massa luenh pr'amor que soent, es recorsi locaus a disposicion, son cuelhudi e utilizadi. Pòc o bric de recerca deth silèx peth moment.

Agust periòde dera fin deth Paleolitic inferior non ei encara era edat d'aur des Neandertaus e eth mistèri rèste encara a desnishar sus quin tipe

d'uman ei autor d'aguesti abandonaments sus eth lòc e sus es vestigis diuèrsi.

1.6. Era recèrca des origines

Pr'amor que, mos ac cau díder, coma mès auance era recèrca, mès se complique era paleoantropologia, per tant er esquèma de quauques linhas de color sus un quadre non corresponen cèrtament ara realitat. Era paleogenetica a demostrat introgressions de gèns, enquia 700.000 ans, e d'autes de cap as 250.000 ans. Ara seguida apareishen en moment deth Paleontolitic mejan, entre 200.000 e 50.000 ans, possibles crotzaments entre poblacions europèes (neandertalianes) e poblacions mès orientaus (denisovianes). Ath delà sabem aué en dia qu'es linhas de *Sapiens* (dehòra d'Africa), consèrven en sòn patrimòni genetic, entre 0,5 e 3% de gèns de neandertaus, comprenudi tanben nosati! Mès es trabalhs recents en Africa (mès que mès es de Djebel Irhoud en Marròc) mòstren tanben qu'era definicion d' "òme modèrn" non ei tan aisida de trapar, pr'amor qu'ei eth resultat d'ua longa evolucion 230.000 a 300.000 ans. E eth cervèth (e non eth crani) se modifique pendent aguesta longa durada, damb, per çò que semble, moments d'estancament e d'acceleracion, mès que mès tàs 100.000 ans.

Cada descubèrta naua hè veir mès ahèrs que non s'an resolvut. Qu'ei vertat qu'eth recompte totau de fòssils umans ei feble, 200 a 250 exemplars dilhèu. E tanben elucidar era evolucion de tota era umanitat, pendent 4 a 5 milions d'ans, a compdar d'un còs tanben amendrit, semble un desafiament.

Sense voler èster massa subversiva, era ipotèsi unenca d'ua soleta casa cunhèra dera umanitat (monogenisme) en Africa ei riscada, s'es donades vengudes d'Extrèm Orient se multipliquen, enquia arribar a èster incontestables. Pr'amor qu'es origines der Òme son, coma se pòt pensar, un subjècte politic e filosofic. Era hònt unenca dera umanitat amie ara quèstion dera egalitat umana d'ua soleta espècia (notem aciu qu'eth

concèpte de raça non a cap realitat scientifica, coma sabem actuaument, e era paraula non aurie d'èster tenguda entara espècia umana) mentre qu'era pròva de diuèrses origines des umans redauririe, coma a dit Jean-Jacques Hublin, paleantopològ, era "caisha de Pandòra deth poligenisme", ei a díder, diuèrses branques inicials evolucionen independentament entar òme. Per tant, se descolorarie era temptacion d'ua jerarquizacion, sostenguda scientificament, des pòbles d'aguesta planeta. Que non seguiram aciu entà deuant en aquest tèma, pr'amor que, de totes manèras, e quin que sigue eth passat e era evolucion, non aurie d'auer sosten s'eth respècte der aute siguesse admetut coma basa morau.

2. UA IMMENSITAT DE TEMPS, UN CLIMA CAPRICIÓS, VESTIGIS RARS E PRECIOSI

2.1. Drama en Montmaurin?

Tornem tà Montmaurin a on, en 2021, ua dent umana trapada ena tuta de Copagòrja siguec protagonista des diaris der ostiu, dempús en 2022 un umerús, gessut des capes superiores investigades, deishant a Amelie Vialet perplèxa. Li manque ad aguest darrèr uas es extremitats articulares e era paret dera part centrau semble ben espessa. Era sua atribucion ar òme modèrn o ben a un Neandertau ei discutida. Aquerò que non enganhe, son es cretes de mossegades que l'afècten. Caracteristiques, eres que traïssen es caishaus poderosi dera ièna des tutes, que rosigue tanben eth uas e de qui se coneish, de cap as 40 a 31.000 ans, era sua preséncia freqüenta enes tutes. Es sòns refugis son caperadi de rèstes de minjar que s'amolonen e son reconeishibles. Degun saberà solide jamès s'eth portador d'aguest umerús a estat minjat *post mortem...* e/o a estat eth sòn funèst destin.

Era recenta analisi dera paleantropòloga a tornat ath deuant dera scèna ua maishèra umana, cridada "maishèra de Montmaurin", trapada en 1949. E precisament, aguest fòssil illustre era complexitat d'ua definicion simplificada d'aguesti ancians umans.

A quauqui mètres dera tuta de Copagòrja, ua falha, coma ua "humenèja" plea de sediments, cridada "Era Niche" e trauessant eth karst des de naut deth massís a nivèu dera Terrassa, a estat tanben ancianament seccionada pera cantèra. En 1949 prumèr, aguesta maishèra damb es sòns tres fòrts molars ara quèrra e ara dreita ei retirada dera seccion verticau atau coma ua vertèbra. Dempús, en 1986, s'ahig ua auta vertèbra e ua tibia, probablament deth madeish individú. Era fauna associada compren eth lop, un os ancian des tutes (*ursus deningeri*) e eth shivau.

Fig. 6: Maishèra de Montmaurin. Cl NR (reproduccion).

A. Vialet a publicat un estudi detalhat d'aguesta maishèra. Plan important, aquest especimen non pertanh ar òme modèrn, mèslèu ei ancian. Des de 1949 es estudis successius son toti d'acòrd en aquest punt. Efectivament, eth menton ei esquiu, e açò ac trobam entre es òmes modèrns, inclús arcaïcs. Aquesti molars poderosi evòquen seguretat Neandertau. Totun era relativa gracilitat deth conjunt indicarie un joen individú femenin. Mès, tot se passe coma s'es dents evoquèssen un tipe d'ominids e er element uassós un aute. Comparant totes es mesures damb d'auti fòssils, era analisi estadistica mòstre qu'era maishèra de Montmaurin ei aluenhada des Neandertaus e mèl pròcha as fòssils deth Pleistocèn ancian e mejan (2,5 milion d'ans a 700.000 ans), ei a díder, a conservat caracteristiques mèl arcaïques que l'apròpen ar "Òme de Tautavel" (ar entorn de 450.000 ans) o a d'auti fòssils africans e asiatics.

Peth moment A. Vialet, non balhe ua datacion mè sòn precisa e es sòn caractèrs contradictòris son confusi.

Aguest exemple illustre era possibilitat d'ua mè grana variabilitat de poblacions ancianes sus eth nòste solèr qu'es que se prepausauen normaument, inclús era existéncia de grops persistents de *Homo erectus* en Euròpa. Qu'ei per aquerò qu'era scientifica prepausa era conclusion: "Tient en compde es pròves actuaus, se pòt eméter era ipotèsi qu'era colonizacion d'Euròpa a estat eth resultat de diuèrses ondades de poblacion, en epòques desparières, dilhèu deth madeish ancessor comun, atau coma ua istòria complèxa d'exterminacions e de recolonizacions". Era contemple d'aguesta manèra o ben periòdes a on es condicions climatiques isolèren es grops, qu'alavetz non seguirien era madeisha evolucion genetica (isolats), coma s'era joena persona de Montmaurin e es grops des entorns non auessen estat en contacte damb es auti, o ben ath contrari, ibridacions.

De moment aguesta maishèra non desnishe eth mistèri dera sua edat, e en un tan venerable personatge, non serie impròpri de demanar-l'ac? Maliciosament, era non mos liure qu'ua grana forqueta temporau, entre 130.000 e 340.000 ans, damb ua plan grana probabilitat entath periòde de 200.000 a 240.000 ans. Era abséncia d'utisi en contèxte d'Era Niche balhe era dificultat mè aguda. Era confrontacion damb es resultats de d'utes especialitats, coma per exemple des elements sus eth clima, era fauna, es sediments, permeteràn redusir aguesta amplitud. Era grana aportacion d'aguest estudi, eth mè recent, ei de possar dilhèu es esquèmes prepausadi pera evolucion umana en Euròpa e dilhèu era ocasion de prepausar-ne d'auti.

2.2. Capricis solars

Non cau imaginar-mos eth nòste piemont pirenenc molt poblat, e era quantitat d'utisi e de tralhes (lèu 1500 en Uglans per exemple) ei un factor fòrtament influenciat per dus paramètres (aumens): eth nombre de persones en un moment determinat, e tanben eth nombre de passatges repetidi en madeish entorn pendent ua durada... indefinibla. Pr'amor que compdar era poblacion europèa enes tempsi der individú de Montmaurin qu'ei impossible. Ei dificil entà nosati imaginar-mos era ipotèsi de quauqui centenats de persones sus ua grana region coma eth sud-oèst, dilhèu mens.

Mès dificil encara, guardar er entorn sense cap camin, natura vèrge de quinsevolh impacte antroponic. Es soletes vies de passatge son es des animaus: aguest paisatge depen dera capacitat der entorn d'absorbir es variacions climatiques. Efectivament, solet pendent eth darrèr milion d'ans, era tèrra a patit ua dotzena de cambis climatics cauds e d'auti tanti de heredaments significatius. Clarament es corbes son accidentades mès era tendéncia generau ei neta. Aguesti cicles son degudi a fenomèns astronòmics, de deformacion dera orbita terrèstra, d'inclinacion der èish de rotacion dera Tèrra e dera influéncia de d'autes planetes, damb eth resultat d'un cambiament dera insolacion, ua variacion deth gas carbonic emetut, qu'eth glòb absorbís coma pòt damb conseqüéncias climatiques, e per tant efèctes sus era natura, era fauna, era flòra, es umans e eth sòn estil de vida, e per tant sus era evolucion.

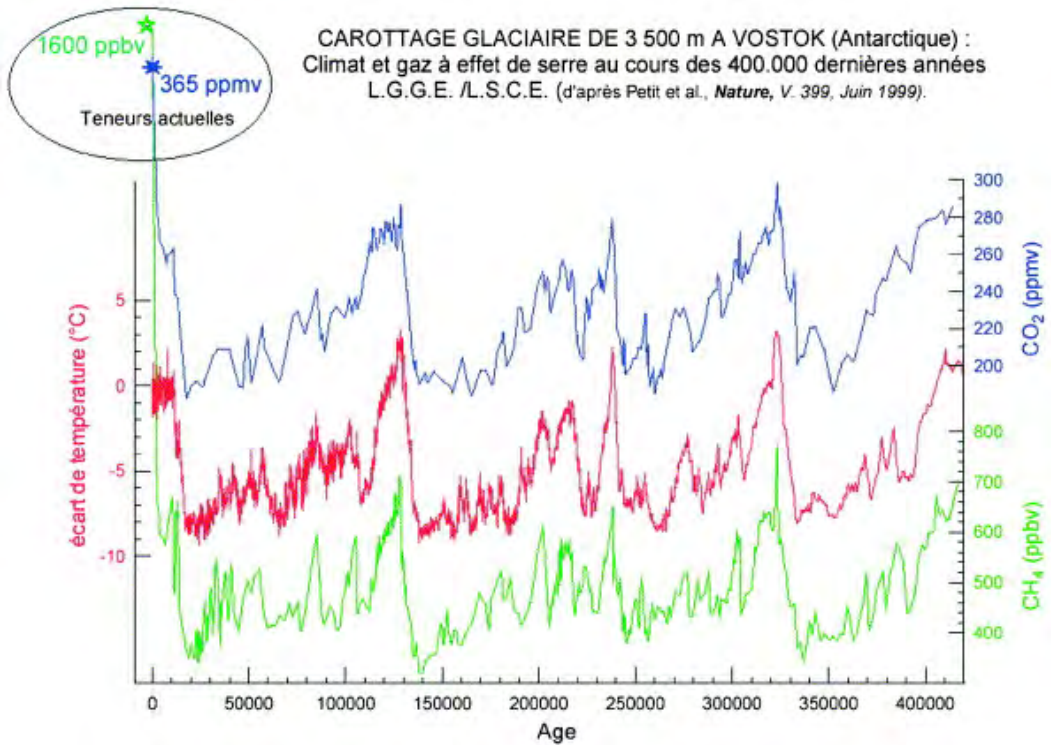

Fig. 7: Esquèma gessut deth testimòni de Vostok enes gèus der Antartic mostrant es variacions climatiques des de 420 000 ans correlacionadi damb es emissions de gas coma efèctes ivernacle. Se ve qu'eth Darrèr Maximum Glacièr (DMG) se passèc hè 22 000 ans apruprèt, periòde dera cultura des Solutrens. Er anterior tàs 140 000 ans.

2.3. Ua apreension dificila dera immensitat deth temps

Aguesta rapida vision explique es periòdes a on es montanhes, pr'amor deth gran hered persistent, arriben a èster barralhes impossibles de trauessar damb impausants glacièrs, en tot confinar es poblacions sus extensi territòris, mès isolant-les des autes parts deth continent. Eth sud-oèst arribe a èster alavetz un refugi. Contràriament, damb es periòdes cauds se daurissen possibilitats de contacte. Ar entorn des 420.000 ans, er interglacièr, donques er escauhament particularament long dure 28.000 ans e a estat sense cap de dobt propici a apropaments.

3. EN TEMPS DES NEANDERTAUS

Aguesti ancians abitants deth piemont son totun perceptibles en nombrosi lòcs pendent era fin deth Paleolitic ancian e eth Paleolitic mejan. Que ja an estat mencionades es terrasses deth Garona, eth karst de Montmaurin, es tutes deth Portel-Oèst, deth Tuteil, de Hayaú en Sant Pè de Bigòrra e der Aurassèr en Hreishet, de Malarnaud-Soulabé (a on se trapèc ua maishèra de joen Neandertau, perduda dempús), etc.

Pòc a pòc eth temps s'esguitle entad aquerò que s'a convengut aperar eth periòde deth Paleolitic mejan (de 300.000 a 400.000 ans apruprètz), damb ua cultura cridada Mosteriana, e que serà eth règne de Neandertau. Mès constatam qu'era incertitud dera edat deth fòssil de Montmaurin convida a atenuar aguesta sòrta de quadre plan limitat.

Dera madeisha manèra eth Paleolitic mejan (que serà seguit peth Paleolitic superior), ve ara fin, aumens ua poblacion de Neandertaus declinanta e ath madeish temps d'òmes modèrns. Era simplificacion e er isolament en periòde mentat, per comoditat, hè a pèrder es subtilese qu'era recèrca sage de méter en evidéncia.

3.1. Grana caça en Mauran

Premanim-mos! En aquest moment èrem sus es 40.000 ans (non luenh dera clusa de Bossens, riba dreita deth Garona, apròp deth vilatge actuau de Mauran) ath finau der ostiu. Er ambient ei relativament hered e sec. Ar entorn des pins sustot, bedothi, quauqui gimbrós, mès enlà ua pradèra de graminèes. En aguesta epòca, es Pirenèus son nheuadi solet pendent ua pàrt der an.

Arribadi per oèst, costejant es arribes, un grop nombrós de Neandertaus auance, òmes, hemnes, mainatges. De luenh reconeisheran eth sòn lòc favorit de caça, damb aguesta barra rocalhosa calcària e era proximitat deth punt d'aigua. Es dèishes des precedents visitaires capèren eth solèr,

sus ua superfícia immensa, mès de 1000 m². A fòrça d'anar passant, es rèstes son de mès en mès nombroses, encara que quauques ues son ja enterrades e d'aves mès o mens tapades pera vegetacion. Que s'an succedit aciu generacions, eth lòc ei coneishut per toti. En aguest dia eth milenat d'animaus abatudi ei longament depassat.

En recórrer es lòcs, ven que d'auti tanben an vengut, non hè massa temps, e an trocejat es shivaus. Que son caçadors adrets e coneishedors deth sòn mestier, ac mòstren es fragments d'omoplat, quauqui dents, aqui uua tibia, mès enlà un radi... pòc considerables finaument enes molons de uassi trincadi escampilhadi pertot, quauqui uns d'eri auien pertanhut as bisons (*Bison priscus*). Guarda, un uas de cèrvi, plan rara descubèrta.

Son en auança, ac saben, ara que cau demorar eth passatge des grans mamifèrs. Dempús, damb era ajuda de d'auti grops que tanben arriben, abaten as animaus, en tot espaurir-les entà atirar-les contra era barralha calcària, param naturau. Dusau possibilitat, s'es animaus se desvien, seràn precipitadi entàs barratges, just un shinhau mès luenh. Moltis s'escapen, mès era idia non ei que blocar-ne quauqui uns. Generaument era tecnica va maravilhosament, d'aquerò moltis esqueletes ne balhen testimòni. Dilhèu, totun, non auràn exit qu'entà desviar quauques felmes o dilhèu joeni exemplars, o agarrar un solet mascle, e aquerò les serà pro. Guardant peth dessus se ve qu'es carcasses an estat totes desarticulades donques qu'er objectiu ei esbocinar-les e consumir-les en madeish lòc. Coma se pòt veir tanben damb rèstes des minjars precedents, toti es uasi d'adults son trincadi e eth medoth recuperat.

Demorant qu'eth bestiar s'amasse en airau erbós que les agrade, es uns se tien a revisar eth sòn desguisament (non massa variat), cercar es pèires de quars ath costat der arriu, quars plan capriciós e dificil de talhar. D'auti van ara recèrca de quauques tutes de silèx de qualitat, rares ena region propèra, a on recuperar eth "blu pirenenç" locau, entath Dòme d'Aurinhac per exemple, en Palilhon entà Sant Martòri, entà Montsaunèrs o Aussen, que son es mès propèrs. D'auti fin finau

seleccionen tranquillament eth milhor calhau entà tier-lo coma martèth pr'amor de picar es ròques e hèr sautar es tròci trincadi o dilhèu esmiejar es uassi.

Es caçadors son adrets, coma n'auien estat es sòns pairs, mairs, pairins, mairies e atau pendent nombroses generacions. S'es bisons prenen eth sòn trajècte abituau, non se poiràn escapar, aguest còp, ara mortau estratègia neandertau.

3.2. Eth crepuscle de Neandertau

Aguesta gent ei fòrta, era sua mesura leugèrament mès petita qu'era der òme modèrn, era sua musculatura mès manifèsta, aguestes que son fòrces dera natura. Eth sòn crani ei alongat (coma un balon de *rugby*) entà darrèr, mentre qu'er òme modèrn a eth crani (coma un balon de *fothbòl*) mès naut e redon. Era guardada de Neandertau ei mès enhonsada enes orbites, efècte que ven deth rotlèu uassós qu'a ath dessus des uelhs. Eth sòn menton non ei pas verticau o auançat coma er òme modèrn senon retirat entà darrèr deth sòn ròstre. Eth genòma codificat d'un Neandertau a demostrat qu'es peus èren ròis. Toti practiquen lenguatge articulat.

Eth Neandertau desapareishec dempús d'auer escampilhat un shinhau deth sòn genòma a trauès de contactes des qu'encara sauvam rebrembes en còr deth nòste ADN. Aguesti mestisatges non serien cap des darrèrs milenats dera sua existència, senon molt mès ancians, e probablament de d'auti encara, damb es der *Homo sapiens* arcaïcs. Totes es ipotèsis corren encara sus era sua extincion (malautia, baisha natalitat, parts perilhosi pera estretor des anques des mairs, consanguinitat...) D'aguesta manèra, tragicament, eth Neanderntau abandone era scèna deth mon entà non tornar a aparéisher, hè 30.000 ans. Er òme modèrn, damb eth futur ath sòn deuant, ei, des de hè temps era soleta espècia sus era tèrra, e donc, ath pè des Pirenèus.

3.3. Cabuçada glaciau

Eth darrèr interglaciau s'acabe, er empejorament climatic s'installe lentament, òc, molt lentament, e pendent quauqui centenats de milèrs d'ans. Un temps long, donc, long entath nòste esperit que li hè pena percéber aguesta immensitat. Ena preistòria, tota era dificultat se tròbe en concéber aguest infinit deth temps. Eth paisatge glaciau se cale pertot enes vals mès petites, o enes henerècles des peiròts; es arbes (mesofils) des climes temperadi morissen e sonque creishec de cap ara conca mediterranèa. Es ramats immensi de rèns, quauqui bòs e antilòps migren pòc a pòc deth nòrd entad sud, es crabes sauvatges s'aventuren enes baishes nautades, un nau panorama se desvolòpe jos es nòsti uelhs entà quauqui 25.000 ans. Siguec apruprètz hè 35.000 ans.

4. ES HOMO SAPIENS LÈU LÈU SOLETI EN MON

Er *Homo sapiens* s'adapte ad aguestes naues condicions atmosferiques, es Neandertaus tanben, mès aguesti darrèrs son mens nombrosi cada còp, e es dues umanitats semblen evitar-se. A compdar d'ara era montanha ei inaccessiblea, es desplaçaments se hèn d'èst entà oèst o ar envèrs, en piemont d'aguesta barralha intrauessabla. S'er hered semble polar, era nòsta latitud quede totun beneficiada peth solei damb dies mès longui qu'es deth cercle artic. Tanben, pendent es dies clars, un beròi solei ven a escauhar, tà meddia, generosament, òmes, plantes e animaus.

Aguestes poblacions que vedem circular per desparièrs periòdes der an perseguissen nombrosi objectius: plan segur, neurir-se dera caça, de baies, de fruts, de huelhes o de arraitzes comestibles, mès tanben cuélher plantes medicinaus. Vedent qu'es mamifèrs se suenhen damb es plantes, es primats egalament, aguesti umans d'alavetz tanben. Ua auta necessitat, escauhar-se, totun, jos aguesti climes, es arbes son pòc nombrosi, soent mès petits, coma eth bedoth, o damb pògues branques coma es pins, ath cant de d'autres espècies que supòrten milhor es grani hereds. Mos cau desbrembar, donc, era imatge des granes e generoses usclades de bòsc (que *Sapiens* non tòque pas), e milhor competir peth uas des carcasses, excellent combustible, o perquè non, pes excrements d'erbivòrs cuelhudes aciu e enlà e secades. Sense desbrembar es grèishi animaus, indispensables entàs lampes, mès que mès enes tutes misterioses, ombroses e prigondes.

4.1. Abitat de naut risc?

S'eth nòste airau geografic de piemont, de planhèra de riu, de petits Pirenèus mès entath nòrd, ei ric de cavitats, pr'amor des massissi calcaris talhadi, henudi, dissoludi per aire e peth temps; se justament aguesti lòcs an estat ocupadi pes umans, aquerò non signifie qu'aguestes poblacions s'estauen exclusivament deuant o laguens des refugis e tutes,

mèslèu aguestes installacions successives jos refugis beneficien d'ua oportunitat de conservacion des vestigis qu'an condisit, des de dus sègles, a innombrables descubèrtes. Pr'amor qu'ei molt aleatòria era preservacion d'aquerò que se cride normaument es estacions de superfícia. Aguesti lòcs de nautada cuerta, recurrenta o mèl prolongada, aguesti campaments exteriors ena plana, an estat soent erosionadi, es tralhes escampilhades per pialèrs d'activitats sus eth solèr e jos eth solèr, mèl que mèl dempús des desbrulhaments degudi ara agricultura a compdar deth Neolitic e ena Edat Mieja.

Cèrtament es tutes son concurrudes, mèl eth sòn accès se hè damb prudéncia, pr'amor que cau compartir (en iuèrn) damb des ossi es cavèrnes que i hèn eth sòn jaç, en formes de cavitat en solèr a on se calen pendent er iuèrn: cara a cara damb un os! Un risc que cau evitar, e aguest impausant animau (que pòt pesar enquia ua tona) a sense cap de dobte estat temut, respectat, e inclús venerat. Un aute perilh, era temibla ièna des cavèrnes, sustot pendent eth periòde comprenut entre 40.000 e 30.000 ans, que s'installe ena sua tuta. Molt ierarquizada, matriarcau, era societat des iènes cause un indescriptible revolum damb era sua preséncia. Totun, e dempús d'ua bona neteja des rèstes deishades per aguesti carnivòrs voraci, uassi rosigadi e mastegadi, avaladi e digeridi, d'erbivòrs o de ua auta presa apreciada, excrements apileradi (coma un mercatge de territòri) eth lòc poirà alavetz èster net e aufrir un refugi de qualitat. Soent, efectivament, aguesta alternància d'ocupacion se torne a trapar mèl que mèl en moment der Aurinhacian (tà 30.000-35.000 ans).

Ath long des milenaris *Sapiens* a colonizat Euròpa; eth nòste país, en aguest moment, ei ja molt freqüentat per diuèrsi grops escampilhadi en exagon (portaires d'ua cultura comuna, coneishent tanben variantes regionaus) e, ath pè des Pirenèus centraus, se manifèste en nombrosi endrets. Aguesta cultura ei cridada Aurinhaciana, e per extension es madeishi umans son nomentats, per acòrd, Aurinhacians. Es cultures que se succedissen ara seguida non seràn amiades que per *Homo sapiens*. Per

prumèr viatge dempús de milions d'ans, subsistirà solet ua espècia umana.

4.2. Es lòcs eponims, ua invencion des preistoriadors

Abans de conéisher aguesti abitants ancessors, un torn pera nòsta recenta istòria (dus sègles) mos ensenharà eth perqué d'aguest nòm "Aurinhacian" a pògut veir eth dia, pr'amor qu'ua grana part d'aguesta istòria s'a jogat aciu madeish, en airau que mos ocupe.

Sabem aué que nosati auem ancessors vielhs de desenats de milèrs d'ans, e qu'era linha umana crotze era des ancessors des grans monards, hè un desenat de milions d'ans.

Aguesti coneishments son recents e en sègle XIX es naturalistes e diuèrsi sabents an lutat entà demostrar aguesta grana ancianetat der uman. Efectivament, enes ans 1800-1850 s'admetie encara peth sens comun (jos eth règim dera monarquia francesa "ultrareialista" de Carles X, dempús jos Loís-Felip) qu'era origina se remontaue a 5000 o 7000 ans, seguint eth tèxte biblic, e que nosati èrem hilhs d'Adam e d'Eva, sauvadi deth gran e devastador diluvi escrit per Moisés, coma Noè e era sua familha.

Enes nòsti Pirenèus centraus, ua part des descubèrtes scientificques, mès que mès en 1860, degudes a Eduard Lartet (1811-1881), avocat e paleontològ, an hèt auançar considerablament era sciéncia que pren, de cap ar an 1880, eth nòm de "preistòria".

En Aurinhac efectivament, en 1880, Eduard Lartet descorbís en un petit refugi jos era ròca, d'un costat ua sepultura collectiua, e der aute costat, just ena entrada, ua sòrta d'utisi, des rèstes d'ua fauna glaciau (ossi de cavèrnes, mamots, bisons, rinoceronts, shivaus, iènes de cavèrna, etc.) abandonadi enes entorns d'un airau cendrós, rèstes d'un huec. Eth se pense alavetz qu'a trapat fin finau fòssils umans portadors d'ua cultura preistorica, e que per tant era umanitat possedís tres luenhans ancessors, molt anteriors a quauqui milenats d'ans deth tèxte sagrat.

Quauques formes tipiques d'aguesti utisi definiràn ua cultura, que s'identifique tanben en d'auti lòcs pròches. Efectivament, er hilh deth Gers Eduard Lartet ei ath delà eth prumèr en auer comprenut que cultures elaborades se succediren en hiu des temps e qu'aguesta evolucion s'auie demostrat gràcies as modificacions des desguisaments e des utisi d'aguesti grops, e tanben as cambiaments dera fauna des entorns. Aguest celèbre paleontològ evocau per exemple era punta (sagaia) en còrna de rèn deth "tipe d'Aurinhat" que serà desparièra deth mèr tardiu arpon que li auie balhat era tuta deth Ker en Maçat en Arièja o inclús eth refugi d'Era Madalena en Dordonha.

Ara seguida era "Punta d'Aurinhac" s'a cridat "punta aurinhaciana" per extension, e er "arpon madalenenc" (dera Madalena). Atau aguesti fòssils indicators (e d'auti) mos an permetut es prumères classificacions cronologiques des indústries des nòsti ancessor preistorics.

Higem qu'en madeish moment (1859) Charles Darwin en Anglatèrra publique ua òbra que desencadene ua tempèsta enes mejans anglicans d'Oxford. *Era origina des espècies*, a on auance era idia dera transformacion des espècies des dera net des tempsi a trauès dera seleccion naturau, damb era conseqüénica de qu'en passat mèr luenhan, es espècies ancestraus seràn en molt petit nombre. Aguest belugadís scientific, damb era sua efervescéncia entre 1885 e 1865 apruprètz, a acabat tirant ara lum ua part deth nòste long passat, e, definitivament, mos connècte mèr enlà des millèni ad aguesta umanitat preistorica qu'acabaue d'èster metuda ath dia.

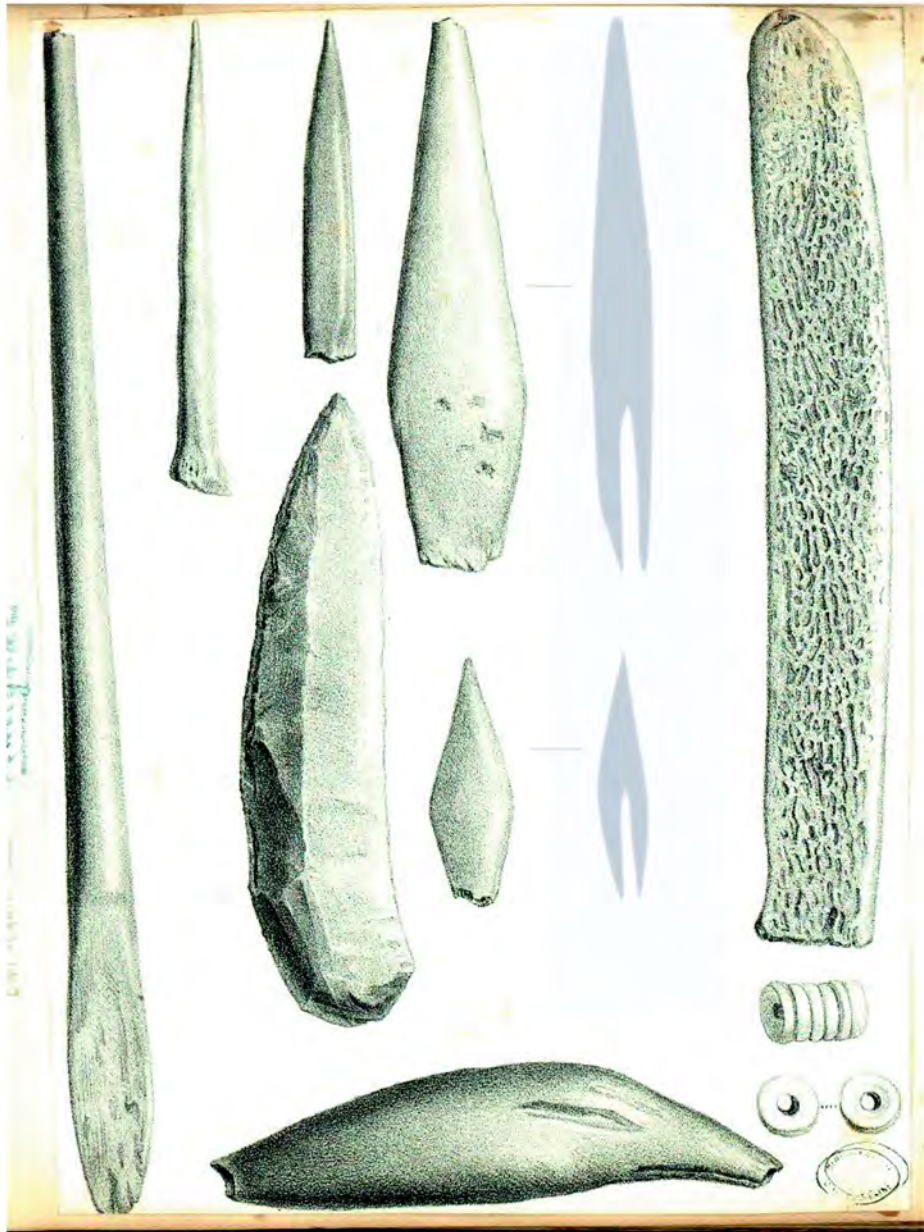

Fig. 8: Exemple d'airines que provien deth refugi d'Aurinhac, en centre e superpausades dues "punts d'Aurinhac" en còrnes de rèn. Er esquèma en gris mòstre es perfils, aguesti punts a on era basa henuda, ua característica importanta entà Lartet, que definirà era cultura der Aurinhacian. Album iconografic Louis Lartet, SICD 199074, modificat.

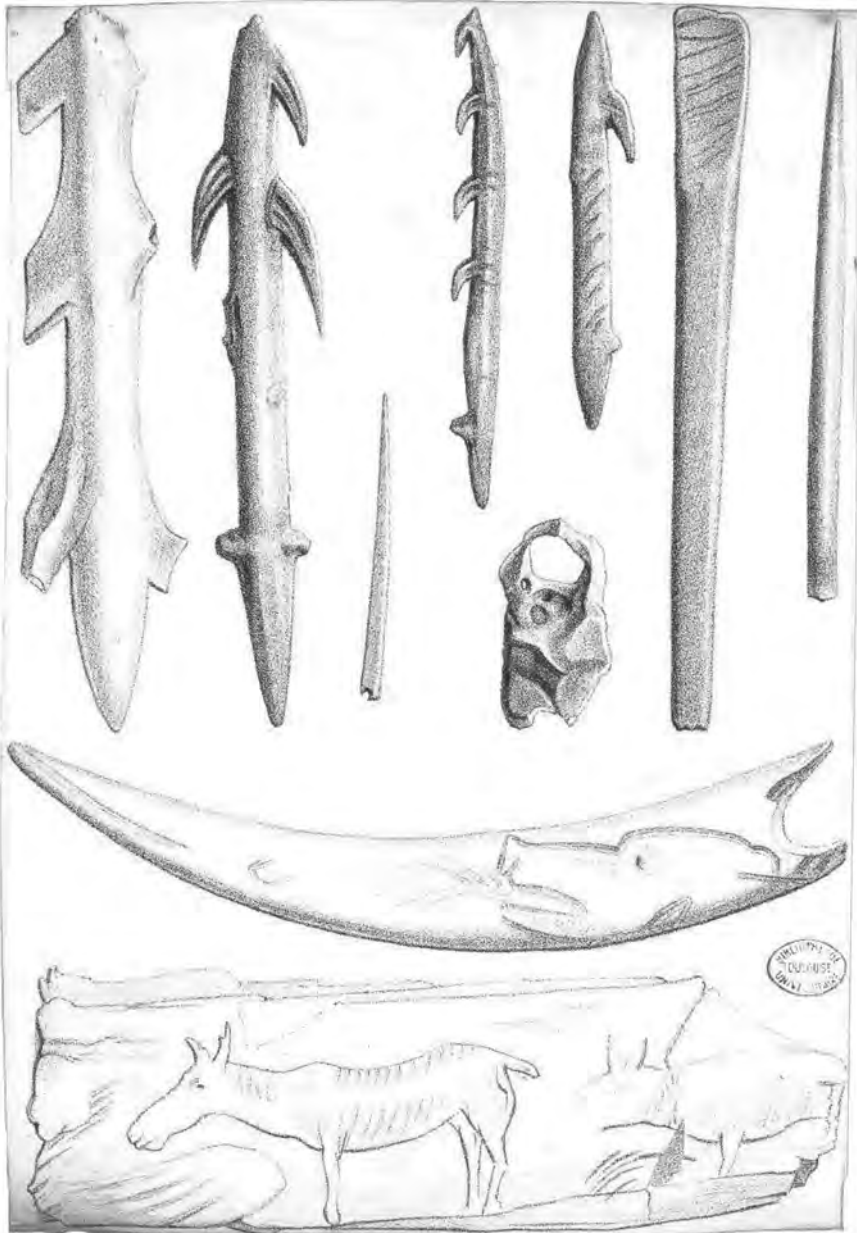

Fig. 9 (ara dreita): Ua auta taula deth madeish album representant arpons (tutes deth du Ker de Massat e de Savigné) molt caracteristics que definiràn era cultura des Madalenencs mès tardius.

5. VÍUER APRÒP DES PIRENÈUS EN PALEOLITIC SUPERIOR (40.000 - 12.000)

Quina cara meteriem nosati se deman peth maitin, en gèsser deth nòste jardin, mos trapèsem de cara damb un "mòstra" de quauqui personatges qu'auien trauessat 25.000 ans d'ua manèra desconeishuda, entà vier a tumar damb eth sègle XXI?

Era genetica mos ajude un shinhau, mès mos cau reconéisher qu'eth nombre de rèstes umanes fòssiles pertanhentes ad aguesta forqueta cronologica ei petita, pr'amor dera sua mala conservacion moleculara. A penes ua quarantena... Tanben ua conclusion generau serie aqui riscada entà non díder un error. E quedarà solet era possibilitat d'un esbòç... ipotèsi sense cap de dobte metuda en qüestion un dia o un aute.

Era situacion, donc, ei complèxa. Semble pro ben qu'era poblacion de *Sapiens* d'abans de 40.000 ans non agen deishat tralhes genetiques enes umans actuaus, semble qu'agen desapareishut; es prumèras signatures genetiques identificades provien efectivament deth lòc rus de Kostienki, datades de 37.000 ans. Ua auta dificultat se tròbe en hèr de qué enquia 27.000 ans apruprètz (periòde cridat deth Gravetian) non i a practicament cap sepultura. D'aguesta manèra es Aurinhacians (37.000 - 27.000 ans) non enterrauen probablament as sòns mòrts. Molt apròp de nosati, en País Basc en Isturitz, ua magnifica dent molara umana auie estat traucada entà hèr-la a vier en pendeleta, amulet de bèra manèra, d'un defuntat deth que s'ignòre tot: parent, rivau...

Es individús ben coneishudi deth refugi de Cromanhon (en Dordonha), cinc aumens registradi en 1868 per Louis Lartet, hilh d'Eduard, an estat ben datadi pes metòdes actuaus de 27.000 ans apruprètz. Aguesti fòssils e quauqui d'auti mòstren ua fòrça estonanta, ua talha de 1,85 m e inclús 1,90 m, damb ua diferéncia morfològica entre es òmes e es hemnes mès discrèta qu'aué. Eth sòn crani ei desparièr deth nòste, es comes son extremadament fòrtes, en comparacion damb es membres superiors, çò que suggerís ua mobiltat importanta. Es feministes auràn d'adméter

aguesta donada: se nòte ua dissimetria dreita quèrra importanta enes òmes, ei a díder ua musculatura potenta deth braç dret, mès non en cas des hemnes, causa que hè pensar en ua division sexuau des activitats. Semble qu'abans 15.000 ans, era pèth ère escura.

5.1. Eth darrèr maximum glaciau (-20.000), un hered polar

Que passèc ara seguida? Era invasion d'un hered polar que costèc tarrabastalhs pendent 4 a 5000 ans (Solutrian) a sense cap de dobte produsit ua baishada dera poblacion, ua arreculada entàs regions mès meridionaus, taus coma eth piemont e era plana deth Garona, isolades per trincaments des comunicacions e cambiaments, ua possibla endogamia, sense dobte tanben un desvolopament entath Perigòrd, airau de clima mès atlantic e beneficiat deth corrent caud deth Gòlf Stream. Era genetica d'aguesta poblacion ei mau coneishuda mès non semble auer deishat tralhes aqui. Mès estonanta e discutita, quauqua ascendéncia damb es grops de Belgica (Tutes de Goyet) datades de 35.000 ans, se trapen tàs 20.000 ans en sud-oèst e ena Euròpa centrau.

Dempús, quan er escauhament comence, se daurissen de nauèth es paisatges, ua prumèra emigracion grana se produís, venguda der èst pr'amor que de tota manèra, non se pòt ne anar ne vier ena extremitat deth nòste continent senon peth sud o per èst. Era genetica mòstre alavetz ua aflluéncia, e efectivament es airaus des periòdes 17.000 - 19.000 son abondius (madalenencs) e per tant un renovelament massiu deth genòma. Simplement enes tutes dera Sava, era preséncia madalenenca ei importanta (tutes des Esquilhes, tuta de Bòs), o ben Spugo de Gantiás, tuta de Gordan, de Montespan, de La Bastida, de Tibiran, tuta de Lortèth, d'Aurensan, d'Es Espelugues en Lorda... entà citar-ne es mès pròches... Mès aguesti pòbles mès recents son desparièrs, era sua pèth ei clara, son mès petits e baishi, damb es uelhs en.honsadi. Totun aguestes donades se guarden damb prudéncia, pr'amor dera dispersion e deth petit nombre

de fòssils tà ua durada de 30.000 ans, dera conservacion incèrta deth materiau genetic, e dera part desconeshuda deth genòma (allèls).

Fig. 10.1: Marmita de Gigant deth Portilhon de Burbe. Fòto de Maurice Gourdon, en libre *Au Pays d'Aran*, 1924.

Fig. 10.2: Marmita de Gigant deth Portilhon de Burbe. Fòto de Jèp de Montoya 1992.

5.2. Es Aurinhacians (37.000 - 27.000 ans) gran pòble de *Homo sapiens*

Atau, donc, anem a trobar as Aurinhacians. Serà prudent? Son agressius? Que non ac sabem... Qui son? *Homo sapiens* coma nosati, sense cap de dobeste mès robusti, caminaires infatigables, capables de suportar era ruda vida paleolitica, sense pòur deth hered, d'organizar era caça, soent deth rèu e deth shivau e de quauqua petita lèbe a viatges, vop, en cuélher oportunament, dilhèu, porcions de carrònha, tanben de pèths, de cuer, de tendons, polidi ulhals de vop en forma de croissant en lua, es grani ulhals dera ièna, e eth mès enòrme encara (10 cm de longada) der os des caverne. Quin magnific ornament, simbèu sociau solide d'ua nauta valor, un robust e long ulhal d'aguest temible e mau cridat carnivòr, pr'amor qu'ei essenciaument vegetarian.

Tornadi en sòn campament, tuta des Abelhes en Montmaurin, tuta des Ridèus en Era Espuga, refugi d'Aurinhac, Tuta de Camalhòt en Sant Joan des Vèrges en Arièja, e tanben en Gargàs, aguestes familhes van a esdegar-se entà cuélher part des recorsi deth dia, premanir ua quantitat de minjar, basanar es pèths damb òcra (colorant e antiseptic). Dilhèu codinarien bèth bolhon gras e secarien era carn entà conservar-la mès temps entàs dies de mens sòrt.

Quan arribarà era lum deth dia, talharàn quauques naues lames de silèx, repararàn es punts trincadi des sues sagaies de còrna de rèu, grataràn de cada costat es arraïcs de polidi ulhals de vop, enquia traucar-les un shinhau e passar un hiu e hèr-ne ua jòia eleganta.

De luenh, se conde que d'auti pòbles esculpissen era pèira o er evòri de mamot, entà representar as petits shivaus, leons, bisons, miniatures de quauqui centimètres. Qu'existirie tanben era figura d'un uman damb cap de leon, d'un trentenat de centimètres de nautada e d'ua petita hemna de sies centimètres, recent jasilhada luenh, aqui u baish en nòrd-èst e mès enlà der arriu tumultuós (Rhone), enlà des montanhes, a pòca distància des hònts deth mès gran arriu d'Euròpa (e aqui u a on son abondoses es immenses pradèras capables eres soletes de satisfèr er insadorable apetit

des mamots lanosi. Coma indiquè, e maugrat es regionalismes, ua cèrta unitat culturau europèa se trape en moment der Aurinhacian. Ac hè veir atau era musica que, dès Pirenèus (tuta Isturitz) enquia Jura Souabe (tuta deth Hohle Fels) ei practicada, mès que mès damb es flaütes. Atau se lheuauen melodies jos es plafons des tutes, s'escapauen pendent era net, competien damb toti es audèths nocturns, mès nombrosi e rambalhosi qu'aué.

Es Aurinhacians deth piemont ac saben, pr'amor que quan se trapen toti, en plen oèst un shinhau abans der ocean, dempús d'auer resseguit era cadia, ena gran tuta (Isturitz), quauqui uns tòquen era flaüta, e hèn rondèu entà escotar-les jos eth naut plafon dera grana sala.

Quina idia mès maravilhosa: cuélher es uassi d'un gran rapaç, er ariango ròi o er ariango solitari, pr'amor qu'aguesti son naturaument sense medoth e plei d'aire (pneumatic) entà aleugerir era volatilitat e permeter-li eth vòl. E precisament, era flaüta ueda de traucs harà entrar er aire que se transformarà en musica. Es abitants der èst utilizen eth radi, es der oèst s'estimen mès eth cubit, mès gròs. Que non posqui deishar de pensar que bèth mite o credença s'amague darrèr d'aguesta eleccion, pr'amor qu'era melodia se lhèue era soleta e s'escape entath cèu. Damb lèu tres mètres d'envergadura, aguesti audèths competissen damb era agla reiau, e eth sòn vòl sense cap esfòrç les elève enquia lo mès naut laguens des corrents caudi, en tot autrejar-les eth poder d'ua vision de conjunt penetranta, precisa, e ua libertat de desplaçament envejable. Dilhèu tanben cau enganhar aguest temible carronhaire.

Atau va era vida Aurinhaciana e mès longament era vida paleolitica, mercada, coma entà toti aqueri que vieràn ara seguida, pendent aguest darrèr periòde glaciau, per desplaçaments e per escambis d'objèctes ordinaris o mès preciosi, coma es delicadi elements de brodat sus es vestits, taus coma es clòsques, der Atlantic o era Mediterranèa, o ben extrèts de capes fòssiles, e tanben, mès estranh, er ambre ròi escur e ben segur er evòri de defensa des mamots. Gràcies ad aguesti escambis, se ve

era influéncia e eth desplaçament d'aguesti grops, d'aguestes familhes en un sens long.

5.3. Eth silèx, simbèu des pòbles preistorics

Se i a bèth materiau que toti assòcien ara vida preistorica, ei eth silèx. Eth Neandertau l'utilizaue un shinhau, se generalizèc damb es *Sapiens* e es cultures successives ne hèn un usatge excessiu. Tanben innombrables generacions s'an ensenhat es camins entà vier a cercar es milhores tutes naturaus de silèx, sigue ar entorn deth sòn abitat temporau, sigue, peth contrari, arthenhuts solet ath tèrme d'un viatge de 20 a 30 dies, ath delà de procurar-se-les per escambis. Totes es solucions son sense cap de dobeste demostrades.

Hèm un pas endarrèr, innombrables generacions didiéem? Òc, mès guaires? En tot adméter cinc generacions per sègle (dilhèu sies), 350 sègles hèn 1850 generacions! Sagem de remeter-mos dera emocion d'aguesta vertiginosa durada, ara nòsta consciéncia li còste sénter era preséncia, encara que sigue acreditada, d'aguestes hemnes, aguesti òmes, aguesti mainatges.

Mès tornem entath preciós silèx. Qu'ei encara mès polivalent qu'un guinhauet soís. D'un gròs (o petit) blòc brut, es preistoriadors obtien totes es formes que desiren e toti es utisi qu'an de besonh. Era sua abiletat qu'ei estonanta (encara qu'er aprenent talhaire pòt apréner damb totes es rèstes abandonades). Voletz hèr un trauc en ua clòsca? Vaquí ua barrina solida perfèctament premanida entad aguest usatge. Voletz talhar carn? Vaquí ua lama lisa e tan talhanta coma ua rasadora. Cercatz de pelar ua branca? Agarratz aguest rasclèt d'un long e robust front rectilini. Desiratz hèr ua punta entara vòsta arma? Cuelhetz aguests petites huelhes entà apegar en linha. Entà descarnar es pèths, tietz aguest rasclèt gròs que va ben entara man.

Era dificultat se tròbe ena qualitat deth materiau. Ath pè des Pirenèus, en Montsaunèrs, en Palhon de Sant Martòri, en dòme d'Aurinhac, en

Ceridòus o inclús enes extrèms des gòrges de Sava, e tanben en d'auti lòcs, i a tutes de silèx, espleitades alavetz, e qu'ara mos amague era sèuva. Òc, mè s talhs son generaument petits e a viatges pòcs. Totun, non haratz pas trabalhar a un carnissèr damb un rasador ne a un uman preistoric damb ua pèira de baisha qualitat. Encara que se conforme bèth còp, quan ei possible, s'aprovedís de materiau excepcionau, vengut de luenh, que l'economizarà suenhosament.

Aguest meravilhós silèx, era tradicion mos a transmetut tostemp era sua origina, pendent prè de 30.000 ans. Entà trapar-lo cau anar a mè s de 250 km, baishar dilhèu eth cors dera Sava, dempús eth gran arriu Garona, segurament utilizar barques entà trauessar tanti arrius, enquiath Perigòrd. Aquiu se trape aquerò que toti es preistoriadors criden eth "silèx deth Bergeracois", brun venós de malva a violaci, de gran tan fin qu'ei doç ath tacte, damb era fractura neta jos eth còp deth percussor. Quinsevolh talhèr un shinhau experimentat ne treirà longues lames, (20 a 25 cm), de beròis utisi, un ben preciós. Mès, coma qu'aguest materiau ei lord, eth talhament se hec sus eth lòc, entà non hèr-se a vier qu'es pèces utiles.

Es familhes preistoriques viatgen fòrça. En tornar, ua marregada les poirà amiar entà Chalosse, damb silèx bon egalament, o ben un shinhau mè s ar èst en Fumel. Es nòstes regions son riques en aquestes indispensables matèries prumères. (Veir Fig 8, 2au hilèra, 2au objècte entara quèrra, beròia punta de silèx Aurinhacian, de color bluenc, vengut probablament de Chalosse e abandonat en refugi d'Aurinhac).

Es manères de trabalhar eth silèx, es utisi e eth sòn usatge, (ara identificadi gràcies as microtralhes deishades sus era pèira) an cambiat ath long deth Paleolitic superior, encara que perdure un hons comun un shinhau semblant entà toti. Eth silèx a permetut simples esturments ordinaris o tanben pèces de prestigi (huelhes de laurèr en Solutrian per exemple), ei un des simbèus que nosati balham ad aguesti pòbles d'abans. Er auantatge tanben ei era sua etèrna conservacion, de sòrta que, tostemp presents, son marcadors des ocupacions paleolitiques, e se trape

en totes es estratigrafies. Se suberpausen alavetz, sus quauqui centimètres, ocupacions successiues, a viatges separades per quauqui centenats o milenats d'ans, e s'esguitlen, coma es pagines d'un libre, es episòdis de tantes vides umanes, ath còp tan luenh e tan pròches de nosati, e a viatges, miracle, òbres d'art ressorgissen deth passat.

6. EXPLOSION DER ART

6.1. Gargàs, era tuta des 200 signatures

S'ei impossible conéisher eth moment quan era consciéncia arribèc a èster capabla de dar figura ath sòn pensament, as sues credences, as sòn desirs, as sues angoishes autaplan, de hèr visible mejançant formes e senhaus duradèrs era cultura veïculada per un grop, aurie estat de besonh, ja, qu'eth còrtex prefrontau siguesse desvolopat, e eth lenguatge aquerit e utilizat. De hè 50.000 ans (aumens) qu'ei causa hèta. Mès que serà dificil de talhar aguest debat qu'agite es diuèrses capèrs d'especialistes: es Neandertaus, des que se coneish quauqui punts enes tutes espanhòles, o multi crosilhons gravadi, an estat ath delà d'aguesti modèsti assagi?

Se per exemple es sues òbres an estat exclusivament realizades sus materiau perible (husta, cuer) aguestes auràn estat perdudes entà tostemp. Totun, damb certitud, era grana ondada artistica comence damb es Aurinhacians, sus es 37.000 ans: er uman se represente eth madeish ath miei des bèsties que l'entoren. Prumèrs tutes ornades (Chauvet) e prumèrs escultures en miniatures (Vogelgerd, Òme Leon Hohlensteis-Stadel, Venus deth Hohefels dera madeisha epòca qu'es flaütes). Aciu en piemont pirenenc e molt apròp dera Val d'Aran, es mèns ancianes òbres enes parets se trafen en Gargàs.

Ath costat deth piemont, es tutes de Gargàs en Aventinhan son dues cavitats ornades suberpausades, d'accèssi independents en Paleolitic. Era galaria superiora ei gravada damb dus bisons, tres crabes, dilhèu un cèrvi, atau coma puntuacions dispausades en arc; era sua datacion qu'ei incèrta. Encara que freqüentada prumèr pes Aurinhacians (e pes ossi des cavèrnes) era cultura responsabla des pintures dera tuta inferiora ei mèns tardua, entre 28.000 e 24.500 ans (gravetiana). Era sua originalitat principau se tròbe ena representacion de mans umanes, mèns de 200, realizades en negatiu, ròies o neres ena Sala I. Caminar sus eth baish

plafon de Gargàs qu'ei notar era preséncia multipla d'aqueres e d'aqueri que, adulti o mainadèra (e inclús nenons), an bohat ar entorn des sues mans er òcra o eth carbon de husta, es uns ath costat des auti o ben pendent eth temps, ja sigue entà signar eth sòn passatge, ja sigue entà deishar un messatge, pr'amor que quauqu'uns considèren er usatge d'ua lengua de signes. Perqué non?

Fig. 11.1: Gargàs, Conca, Gap de bovid gravat, fòto de Nicolas Ferrer © Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.2: Gargàs, Gran quadre de mans, panèu 8, fòto de Yoan Rumeau
© Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.3: Gargàs, Mans dera descubèrta, darrèr deth santuari, fòto de Yoan Rumeau
© Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.4: Gargàs, Mans en horat, fòto de Yoan Rumeau © Municipi d'Aventinhan

FIG. 13. — Partie de la Cosende du Sanctuaire des gravures : 5 Bouquetins, dont un très beau au-dessus du grand bœuf, 4 Taureaux, 4 Chevaux, 1 Mammouth, etc. Longueur du panneau : 3 m. 60.

Fig. 11.5: Gargàs, Santuari des gravadures, panèu deth Gran Taure, estudi de gravadures der abat Breuil, publicat en BSMSP

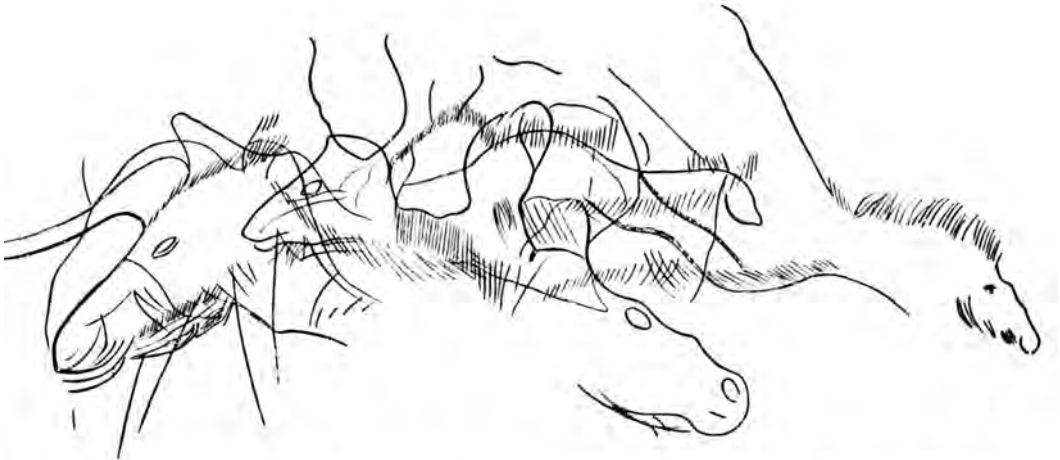

FIG. 15. — Panneau aurignaco-périgordien gravé dans une conque de la paroi droite de la 3e salle : Mammouth, Taureau et Chevaux, etc. Longueur du panneau : 4 m. 90.

Fig. 11.6: Gargàs, panèu dera Conca, estudi de gravadures der abat Breuil, publicat en BSMSP

Fig. 11.7: Gargàs, Santuari des Mans exterior, Man vermelha, fòto de Yoan Rumeau © Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.8: Gargàs, Santuari des gravadures, Cap deth Gran Taure, fòto de Nicolas Ferrer © Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.9: Gargàs, Santuari des Mans interior, fòto de Yoan Rumeau
© Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.10: Gargàs, Santuari des Mans interior, Man nera auricular incomplèt e pòdo plegat,
Man vermelha major e auricular incomplèt, fòto de Yoan Rumeau © Municipi d'Aventinhan

Fig. 11.11: Gargàs, zòna des henerècles, fòto de Guillaume Pujol
© Municipi d'Aventinhan CCNB

Es dits son soent plegats, anulars, ensenhadors, pòdos, çò qu'aufrís un vintenat de combinacions possibles, e inclús s'aplique un solet pòdo. S'es pintures d'animaus son soent estonantes, aguestes mans, tralhes deth madeish individú, qu'a de bon voler imprimit ena paret, son encara mes esmoventes, donques qu'eth temps non compde e era sua preséncia quede perceptibla. Es excavacions recentes an mostrat ua importanta freqüéncia, en molti periòdes der an, d'activitats de cada dia sus eth lòc, estacades ara caça, damb tralhes de carnisseria, fabricacion d'armes de caça o de jòcs, trabalh des pèths... Se trapen, donc, ath madeish temps un abitat periodicament reutilizat e eth mès gran nombre coneishut de mans negatives sus es parets, enes henudes des quaus s'an trapat tanben quauqui petiti uassi insertats.

Es arqueològs (P. Foucher e C. San Juan) suggerissen que dus tipés de manifestacions simboliques se diboishen enes tutes, quauques ues compatibles damb era vida de cada dia (es mans) e d'outes (es gravadures nombroses d'animaus), plaçades en d'auti punts dera tuta e reservades a airaus non abitadi. Ath delà des tralhes de dits sus es parets, aguestes gravadures en silèx (shivau, bison, rèn, craba, mamot, cèrvi, auca) s'intercalen en ua indescriptibla suberposicion e son dificiles de desnissar. Totun, plaquetes de grès o calhaus gravadi de perfils animaus s'an trapat tanben, coma s'aguesti fragments auessen estat eth supòrt d'exercicis entà apréner eth trabalh. Es formes suggestiues des relèus dera cavitat s'an tanben utilizat, e ua henerècla, evocant eth sèxe femenin a estat mercada damb un pigment ròi sang, impossible de non èster notat. Fin finau, Gargàs aurie tanben amagat sepultures, pr'amor qu'ua maishèra de mainatge a estat tanben exumada, atau coma un femur d'adult. Mens coneishuda, era tuta de Tibiran, non accessibla ath public, conten un panèu de nau mans negatives. Era contrapart espanhòla de Gargàs, cargada tanben de moltes mans, serie era tuta de El Castillo en Puente Viesgo en Cantàbria.

6.2. Ua exploracion riscada ara lum d'ua candela

Complètament desparièr se presente mès ar èst er arriuet sosterranh que connècte Gantiás es Banhs damb Montspan. Comenam, tremolant pera umiditat, mès ahiscadi peth curiosèr, damb Norbert Casteret, entara duscubèrta d'un excepcionau hilat ornat. D'aguest costat un arriuet ges dera montanha, e dempús d'èster sec se pòt remontar eth cors en ua galaria pendent solet seishanta mètres. Dempús d'auer auançar pera aigua ara lum d'ua candela, qu'èm aciu complètament blocadi, era vòuta que s'enfonse còp sec en ua aigua prigonda, escura... Qué hèr? Renonciar? O alavetz, submergir-se, ua man sus era vòuta, era auta entà ajudar a auançar e paupar era trauèssa d'un sifon. Ouf! prumèra gròssa dificultat superada sense trebucs.

Ath delà e sus un centenat de mètres er arriu sosterranh non dèishe senon un petit espaci entà respirar, ath cant dera vòuta. Mès era candela a s'a banhat, me dideratz! Normaument, Casteret amie un casc de natacion damb ua pòcha barrada que conten aluquets e candeles. Fin finau, ua arriba argilosa ath costat d'ua grana sala de naut plafon e ornada de cascades de estalagmites! Un còp trauessada, de nauèth un sifon ostil, angoishant e escur, eriçat d'estalactites neres e ahilades.

Premanitz-vos, encara qu'arraulits de hered, a seguir arrossegant-vos longament ena aigua gelada, soent ena escuretad, era ahlama des candeles trantalhanta, amortades damb es gotes que quèn deth plafon arrebaishat... Dauant, fin finau, ua vasta sala, mercada pera istòria dera tèrra e pes sues convulsions, e un formidable caòs de blòcs esbauçadi, en tempsi de memòria perduda.

Encara inacabables arrossegaments, seguidi d'ua progression un shinhau mès aisida, encara que ben resquilhosa sus era argila pegosa, e de soent èm de nauèth blocadi per un obstacle petit... mès finaument ei era darrèra pròva abans d'arribar en aute costat dera montanha, a sense cap de dopte mès d'un kilomètre de distància. Ben, mès non desbremem era

tornada, completament acrobatica e agotadora, donques qu'era gessuda ei impossibla per aguest costat, sonque ua henerècla.

Dempús de diuèrses visites, totes tanben d'aventura, encara que beneficiadi per un nivèu dera aigua mèns baish, Casteret seguís es sues investigacions, eth cors dera aigua se bifurque dempús en ua longa e esplendida galaria damb meravelhes geologiques, traùesse ua sòrta d'erosions dispausades en gradons, dempús un corredor a on decidís hèr un petit sondatge que proporcione: un silèx talhat! Es "troglodites" preistorics (Madalenencs, ath torn de 15.000 ans) auien donc arribat en aguest laberint prigond, gràcies a un assecament der arriuèr, en moment en qu'eth clima glaciau sec autregèc un accés aisit.

Lheuant eth cap, Casteret quede immobil e ajocat, coma arturat pera vista, deuant d'eth ua estàtua d'argila, representant a un os. Per entorn, animaus escultadi, mamots, bisons, shivaus (un exemplar gravat damb ua man sus eth còth) cèrvis, crabes, isards...

En desparièrs lòcs, Casteret afirmè auer vist un trentenat d'especimens modeladi, estàtues de mèns d'un mètre de nautada e en naut relèu, encara que maumetudes peth corrent dera aigua o baish relèu en madeish solèr. Prumèr un felin de 70 cm de nautada, 1,50 de longada, deth que cèrtes parts deth còs, coma eth cap, son queigudes en solèr (aguest felin a estat mèns tard interpretat mèslèu coma un os) Era extremitat dera coa, intacta, a ua cabeladura coma eth leon, afirmè Casteret. Que n'a dues autes mèns, que son illegibles, dilhèu destruïdes per impactes, donques que son crivelades de traucs, coma se s'auesse, volut destrúir-les.

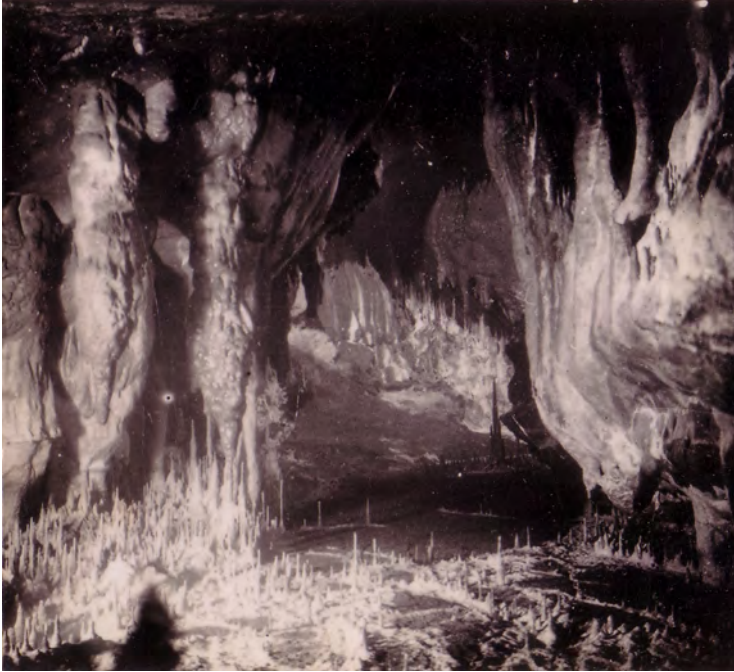

Fig. 12.1: Era tuta de Montespan.

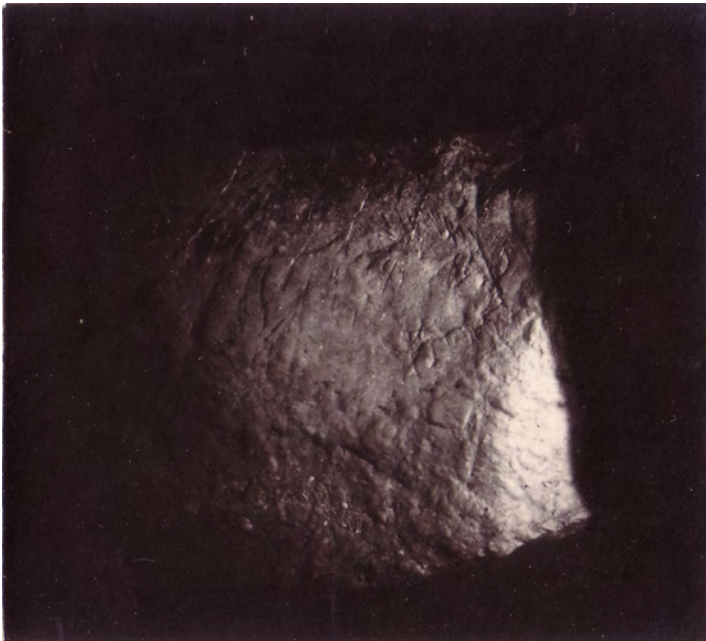

Fig. 12.2.a: Gravat d'un petit bison, tèsta ara dreita.

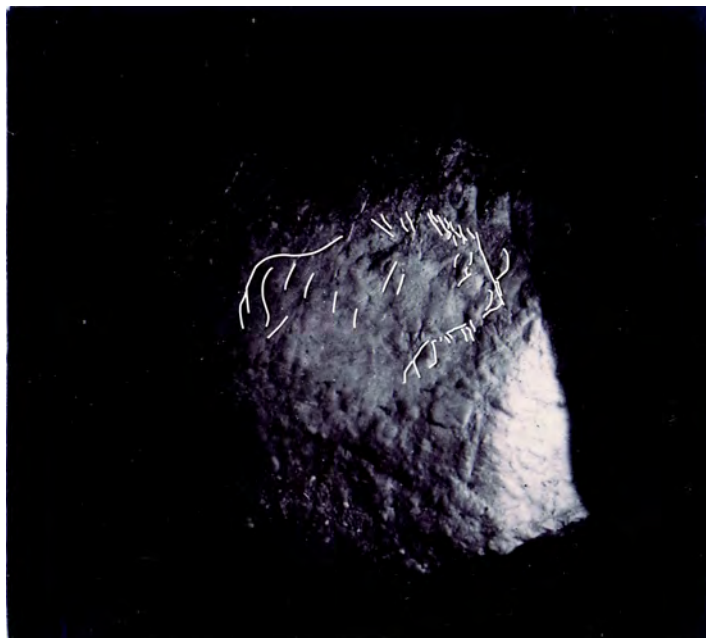

Fig. 12.2.b: Relèu deth bison (infografia NR).

Fig. 12.3: Conjunt de modèus.

Fig. 12.4: Er Os sense cap. Petits calhaus an estat depositats ar entorn pes creadors entà delimitar sense dobeste er espaci. Que non se ve cap crani de joen os ena proximitat coma a escrit Casteret. Aguestes fòtos (sus 1923-1933) sont documents excepcionaus ineditos, que provien d'ua colleccion privada. Son ena origina des vistes esteroscopiques, eth nòm deth fotograf non ei indicat.

Fig. 12.5: Vista dera estàtua der os. Fotografia, Jolfre, 1990.

Er os (sala der os) ei trèt dera paret e esculpit sus ua petita plataforma premanida entad aquerò. Qu'ei ajaçat sus es sues pautes deth darrèr, era anca ei massiua, era pauta deth dauant alongada entà deuant mès non a tèsta, e semble que jamès l'a auut. Tanben ei crivelat de traucs. Casteret explique tanben qu'entre es sues pautes se trape en solèr un crani d'ossardet, qu'aurie èstat fixat ena estàtua mejançant ua vergueta de husta separada peth temps e pera umiditat. Non luenh d'aquiu, en solèr, un shivau esculpit en baish relèu, e d'auti son des.hèts e indeschifrables. Era sala a estat totafèt modificada per aguesti artistes trabalhant en argila, modelant tanben petites bòles d'argila, plaçant es emplastres sus es parets, tapant es henudes. Quauqui utisi son incrustadi ena argila ara calcificada, un lisador, un silèx. En un aute costat un molon de petites estalactites a estat botat.

Casteret non a vist qu'anteriorament auien estat hotjadi en solèr jaci, entath repaus e era iuernacion des ossi des cavèrnes (er os de cavèrnes s'esten enquia 25.000 ans, era ièna dèishe eth continent europèu sus es 31.000 ans). Encara qu'arriben uns sègles mès tard, es artistes damb pès depolhadi (sus es 17.000 ans) ac sabien segurament, çò que balhe un poder trebolant ara estatua d'argila qu'an esculpit. Aguesti darrèrs, en estar-se pro temps entà deishar es sues tralhes, an desplegat eth sòn talent d'escultors e gravadors, mès, uns visitaires mès tardius (5000 ans) enganhandi peth boton en uas tipic qu'an perdut, son dilhèu es autors des degradacions sus es escultures, eth mistèri quede sancer.

Totun, sus es 3000 ans abans dera nòsta èra, ère necessària ua excepcionau sequèra entà accedir ara argila (en còr deth hilat) dilhèu destinada a ceramica, se non ei que ua auta entrada auesse existit alavetz? Aguesti darrèrs visitaires, arribadi damb tistèrs aurien vandalisat es estatuas, confeccionades damb ua argila plastica perfècta entar usatge d'aguesti terralhares mès tardius. E s'aurien emportat tanben... era tèsta der os, fraccionada peth còth.

Montespan amague aguest tresòr en còr dera montanha, protegit per rèishes e barrat en un extrèm. Degun s'i pòt aventurar aué, es darrèrs estudis se remonten a 1985-1990.

Cuelhent eth nòste coratge damb es dues mans, poiriém, mèns entar oèst deth piemont, sajar ua baishada prudenta, ara dreita deth gorg que precedís eth lumedan dera tuta de Labastida. Accés dificil, camin lent, tanben ena escuretad a penes trincada pes nòstes candelas, en tot s'esguitlar entre nautes ròques, en tot cauishigar era argila banhada... Mès quin cara a cara sobtat mos demore: un gran shivau ròi esplendid, vire eth còth en corba musculada entà nosati, damb crins neri e quilhadi. Eth sòn uelh penetrant mos garde, visitaires deth futur. Mos calerie insistir tanben enes nombrosi gravats de Labastida, coma aguest ròstre uman de uelhs redons

Fig. 13: Os des cavèrnes – Musèu de Luishon. Fòto de Jèp de Montoya.

allucinadi, o ben sus era sòrta de petits caps d'isard de quauqui centimètres, modeladi a compdar de uassi plans, coma es omoplates. Es Madalenencs ac decorèren tot, damb un suenh precis, petites puntes de sagaies, verguetes en uas, perfils talhadi en uas (isards de Labastida), en cornalha de rèn, propulsors. Es decòrs son geometriccs o non,

figuratiu o non, tostemp elegants coma s'era vida ordinària volesse tostemp èster acompanhada de realizacions estètiques.

Aluenhant-mos encara mès entar èst, poirièm, encara qu'ei un shinhau luenh, arribar enquia Marsolàs, petita tuta damb parets magnificament pintades, esplendidi bisons, shivaus, signes de puntuacion... Mès, arribant mès aprop deth Garona, ara fin, en un vintenat de quilomètres entath Nòrd, ath costat dera Sava, en tot auer d'abandonar aguest mon paleolic, ua darrèra visita s'impause, en un magnific lòc.

6.3. Passejant pes tutes dera Sava

Calar-se aué enes tutes dera Sava, qu'ei trapar un refugi secrèt a on cante er arriuet dera Sava, que serpentege pendent dus quilomètres e hotge eth sòn lhet entre nauti precipicis calcaris. Mès de seishanta milions d'ans, aguest massís a estat torturat peth temps e pera aigua, usat, hotjat, des.hèt, crivelat, fracturat. Desfilada improbable ath miei des ticòs, vestigi d'un hons de mar.

Que non mos enganham, es preistorics i arribèren e trapèren un cors d'aigua praube, en tot èster era Sava des deth sègle XIX, alimentada peth canau dera Nestés. Mès, ua contrapartida interessanta e situada sus eth camin que va entath Nòrd (mès dirèctament que costejant eth Garona) aguest barranc majestuós, ena epòca paleolitica sense nauta vegetacion, aufrís multiples refugis modèsti, tutes mès prigondes, connectades per galeries, en un paisatge minerau mès tranquil, a on plaçat a trenta o quaranta mètres jos eth solèr, eth refugi ère protegit des predadors, nombrosi e perilhosi. Pendent 35.000 ans i arribèren en un moment o en un aute, e en moment deth hered extrèm, es Solutrians tanben (sus es 19.000 ans, darrèr maximum glacièr). Sense cap de dobte es Madalenencs (17.000 a 14.000 ans, damb Montespan o eth Mas d'Asil, o inclús Nhaus) sigueren es mès nombrosi, enes tutes, coma testimòni. Encara mès tard, coma un libre dubèrt, es lòcs escriuen es pagines dera istòria umana, prumèrs utilizadors de metaus (eth coeire), damb es sepultures

collectiues en tutes, dempús es artesants deth bronze (sus 1500 ans abans dera nòsta èra) dempús de hèr, (sus 500-300 ans abans dera nòsta èra) dempús es Romans, vesins dera vila galoromana, e encara dempús ena Edat Mieja. En aguesta darrèra epòca, s'escuellhèc era situacion dominanta, eth cimalh deth barranc abrupte, entà edificar eth castèth d' Era Espuga, mentre qu'es cavitats plaçades ath dejós an estat reocupades e utilizadas.

Qu'ei aqui a on mos cau arturar, vint mètres jos es roïnes deth castèth, ena tuta de Ridèus, damb un naut lumedan que deuie èster visible de luenh, igual qu'es sues vesies, era tuta des Ossi, era tuta dera Vèrge o era tuta des Cans, totes hotjades ena barra calcària mès nauta. Ena tuta des Ridèus, quauqu'un, hè 20 o 25.000 ans, concentrat sus eth sòn trabalh, tan petit que de luenh non se pòt endonviar, balhe petits còps de silèx que ressonen e hèn ecò ena paret dera cavitat. Aciu, mentre era lum deth dia illumine es sues mans, er artista seguís era sua òbra. Esculpis ua petita figura en evòri, que serà nomentada dempús dera sua descubèrta, en 1922: Venus d'Era Espuga.

Fig. 14: Venus d'Era Espuga. Nautada 14,75.
Cl. Hons NR.

Era nòsta region sospirenca a balhat ath mon ua des mès extraordinàries realizacions dera umanitat. Pensatz qu'exagèri? Non, qu'èm deuant d'ua òbra filosofica de 14,75 cm d'evòri de mamot, ua petita hemna estilizada que ne represente a moltes, qu'aufrís ar espectador era guardada dera vida dera hemna, deth neishment dera hilha petita, venguda de seguit mair, dempus matrona, amiant era esperança en futur deth grop des hemnes e des òmes. Pr'amor qu'aguesta escultura vire sus era man coma un relòtge d'arena, desgaspant es generacions, ua a ua, en cada balancièr deth relòtge, e aquerò entà tot eth futur, e per tant tanben entà nosati, que l'auem, hè ja cent ans, exumat d'aguesta tuta, gràcies a R. e S. de Saint-Perier.

A fòrça de passejar ath long de arribes dera Sava, era guardada tachada enes precipicis de formes irreaus, coma un decorat de teatre, en 2010, ua amiga, Joelle Darricau, tirèc era mia atencion entà ua estranha prominéncia de quate o cinc mètres ath dessus de nosati.

I aurà dilhèu un animau aqui? Com ei que non l'è vist! Un auançament deth precipici semble figurar ua grana tèsta, de 120 mètres de longada e apruprètz d'auti tanti de nautada, prolongada per un morro, un shinhau coma eth dera vop; arribant der èst, un uelh semble animar aguesta figura.

Aguesta vision trebolanta non m'a deishat pas, e cada còp guardi aguesta gessuda dera ròca, desproporcionada, mès a ua nautada bona entà poder èster trabalhada aisidament. Era istòria s'aurie podut arturar aciu, mès invariablament aguest perfil intrigant m'evòque ua auta causa... Enquiath moment, en tot fotografiar aguesta possibla escultura, jo li suberpausaria un celèbre perfil dera nòsta impausanta escultura calcària. Aguest inedit significarie qu'es ròques des tutes dera Sava an tanben estat escultades, causa que non s'auie jamès remercat enquia alavetz. Era atribucion serie, coma era tuta dera Marcha, entàs Madalenencs. Simpla badinada dera natura? Qui ac pòt saber?

Fig. 15.1: "Ròca esculpida" des tutes dera Sava.

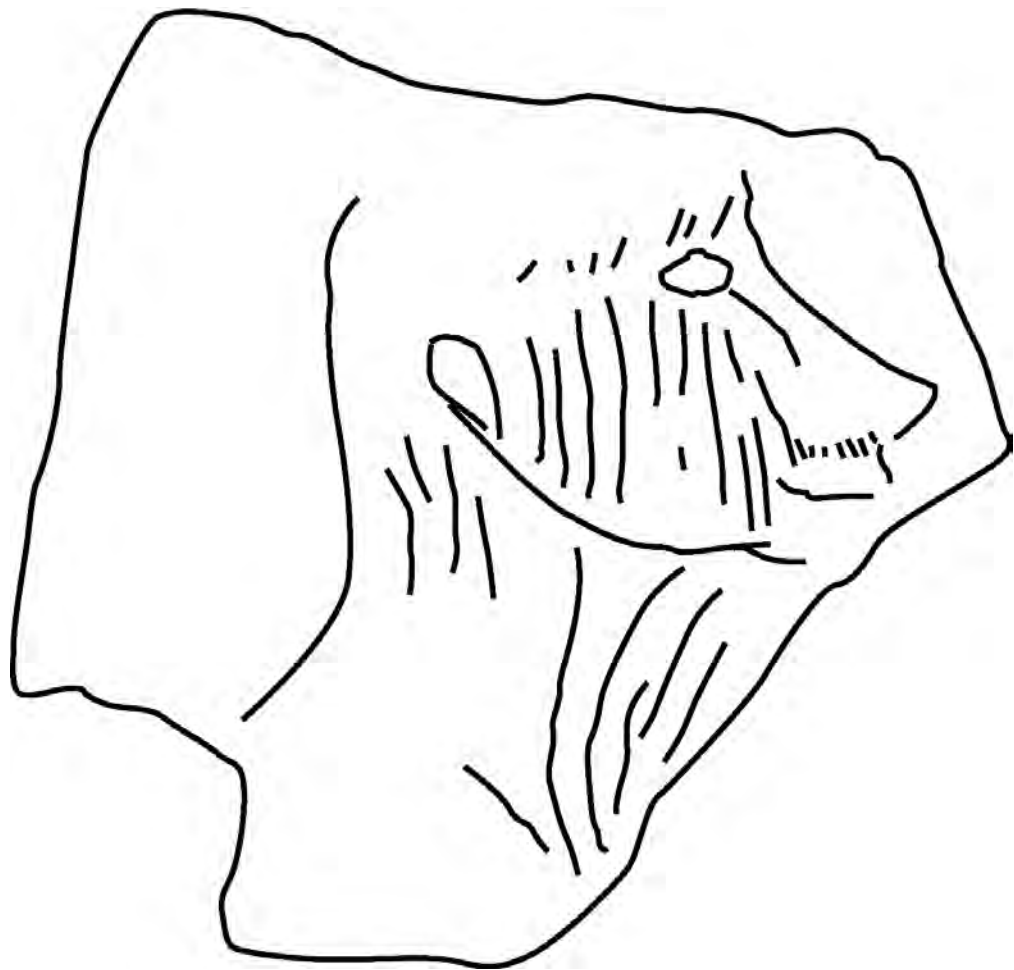

Fig. 15.2: Lheuat deth perfil deth joen òme dera tuta dera Marcha (Viena) gravada sus placa calcaria, dimensions 12 x 12 cm.

Fig. 15.3: Suberposicion. Cl. NR

En aquest majestuós refugi des tutes dera Sava, qu'era memòria collectiua transmetie ath long des generacions, un èster artista e filosòf a volut era perpetuacion dera espècia umana. Luenh de nosati, èm totun estacadi ada eth, pr'amor qu'era nòsta preséncia en mon manten era pròva. S'aguesta gent a lutat entà subervíuer, en un mon dificl e perilhós, tanben a trapat, maugrat tot, moments entà exprimir eth sòn talent artistic e es sues reflexions existenciaus. Era qüestion que mos auem de prepausar a d'èster era de respectar aquest passat que mos fonde, ei a díder, respectar ar uman, mentre es nòstes societats tecnologiques, destructores e guerrères, non dirigissen eth nòste destin comun qu'entà eth caòs. Non traïr ad aguesti èsters deth passat, serie obrar d'acòrd damb es nòstes capacitats entà restaurar era madeisha esperança qu'eri demostrèren.

Non luenh des Pirenèus, gessent des vals araneses embarrades enes glacièrs, viuie enes darrèrs milenats deth periòde glaciau, ua poblacion (madalenenca) mès nombrosa e non manquen es lòcs a on subsistissen tralhes d'aguestes cultures riques en òbres inspirades en sòn entorn, a on abonde aquesta megafauna de grani mamifèrs, ramats de bisons, de shivaus sauvatges e de rèns, encara presents pendent quauqui sègles, cèrvis tanben, isards e vops, qu'encara non auien pujat enes nautades.

Sus es 12.000 ans, es glacièrs se honen, era Nestés e eth Garona s'estenen pòc a pòc en immensi braci, era plana der arriu ei negada, eth nivèu des oceans comence a pujar, eth clima ei umid, es rèns an ja migrat pòc a pòc entath nòrd, er os e eth leon des cavèrnes s'an estinguit. Es poblacions s'adaptan a un clima mès caud, eth bòsc repren es sòn drets... En Trobath, nivèus sancers d'ocupacion mòstren un consum uman conseqüent de cargòlhs, entram en Mesolitic, un aute mon se met en marcha. Dempús vieràn, sus es 7000 ans apruprètz, d'autes poblacions encara, prumèrs agricultors e ramadèrs, etc. Aquesti domdaràn era montanha e e es sòns peisheus, ei un aute mon.

7. BIBLIOGRAFIA

- Bilotte M., Laurent Y., Teodori D., 2010, Restes d'adrosaire dans le Crétacé terminal marin de Larcan (Petites yrénées, Haue-Garonne france), *Carnets de géologie*, p.1 – 10.
- Casteret N., 1933, *Dix ans sous terre*, éd. Perrin.
- Colonge D., 2005, Économie des matières premières lithiques sur un site acheuléen du Piémont pyrénéen : Lanne-Darré à Ugles (Hautes-Pyrénées), *Actes du CTHS*, t. 126-9, p. 33-48.
- Farizy C., David F., Jaubert J., 1994, *Hommes et bisons du Paléolithique moyen à Mauran (Haute-Garonne)*, XXXè supplément à *Gallia-Préhistoire*, CNRS édition.
- Foucher P., San Juan C., 2022, Gargas et Roucadour : deux grottes ornées gravettiennes, identités et particularités, in *Roucadour. Une grotte ornée archaïque du Quercy (Thémines-Lot)* p.387-398.
https://www.researchgate.net/publication/360312470_Gargas_et_Roucadour_deux_grottes_ornees_gravettiennes_identites_et_particularites/link/6273d727107cae29198bc866/download
- Garcia M.-A., Morel Ph., 1995, Restes et reliefs : présence de l'homme et de l'ours des cavernes dans la grotte de Montespan-Ganties -Haute-Garonne, *Anthropozoologica*, t. 21, p. 73-78.
- Hublin J.-J. Voir les conférences du Collège de France.
- Khalfoun F., Augustin L., 2004, Archives climatiques des 740 000 dernières années, ENS-Lyon, <https://planet-terre.ens-lyon.fr/pdf/archives-climatiques.pdf>
- Jaubert J. & Servelle Ch, 1996, L'Acheuléen dans le Bassin de la Garonne (région Midi-Pyrénées). État de la question et implications. *Actes du colloque de Saint-Riquier*, 1989. Edition du Cerp, n°4.
- Posth C., et al., 2023, Palaeogenomics of Upper Palaeolithic to Neolithic European hunter-gatherers, *Nature*, t. 615, p. 117-144.
- Vialet A. et al, 2018, A reassessment of the Montmaurin-La Niche mandible (Haute Garonne, France) in the context of European Pleistocene human evolution, *PLoS ONE*, vol. 13, n° 1. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0189714>
- Goderis S et al., 2021, Globally distributed iridium layer preserved within the Chicxulub impact structure, *Science Advances*, vol. 7, 9. <https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.abe3647>
- Rouquerol N. et Fañch Moal, 2018, 2022, *La Vénus de Lespugue révélée*, éd. Locus-Solus.
- Rouquerol N. & Lajoux J., 2021, *L'origine de l'Homme, Edouard Lartet de la révolution du singe à Cro-Magnon*, éd. Loubatières.
- Rouquerol N. & Enshaian A. réalisatrice, 2023, *La Vénus de Lespugue, Joconde de la Préhistoire*, documentaire, 52 mn, production La Voie Lactée.